

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra psychologie

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Stáří a implicitní teorie moudrosti
Old Age and Implicit Theories of Wisdom

Monika Firstová

Vedoucí práce: Ing. Mgr. et Mgr. Petra Topková

Studijní program: Psychologie

Studijní obor: Psychologie s rozšířením o speciální pedagogiku

Odevzdáním této bakalářské práce na téma Stáří a implicitní teorie moudrosti potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze 18.4.2022

Monika Firstová

Na tomto místě bych ráda poděkovala především vedoucí práce Ing. Mgr. et Mgr. Petře Topkové za poskytnutí cenných rad a komentářů k práci. Velký dík náleží také všem respondentům za jejich čas a ochotu, neboť bez nich by nebylo možné výzkum zrealizovat. Neopomenutelné poděkování také směřuji ke všem blízkým za podporu během celého studia.

ABSTRAKT

Bakalářská práce se zabývá tématem implicitních teorií moudrosti. Klade si za cíl porozumět představám o moudrosti očima starých lidí žijících v České republice. Za tímto účelem byla pro výzkumnou část zvolena kvalitativní metodologie. Výzkumný vzorek tvořilo 10 osob starších 65 let, se kterými byly provedeny polostrukturované rozhovory. Získaná data byla analyzována pomocí tematické analýzy. Výsledky prezentované v empirické části ukázaly na multidimenzionální pojetí konceptu moudrosti, které zahrnuje 6 témat, z nichž každé obsahuje 2-3 subtémata. Jedná se o témata leadership (vedení, vzor), potlačení ego perspektivy (kompromisy, skromnost), vřelost (harmonické vztahy, opora), rozvaha (stabilita, orientace na budoucnost, zvažování perspektiv), orientace ve světě (zkušenosti starce, intelekt a touha učit se, řešení problémů) a morální hranice (vymezení dobra a zla, ublížení jako tabu). Práce zároveň v teoretickém oddílu mapuje související literaturu, která je následně v rámci diskuze konfrontována se zjištěními výzkumu.

KLÍČOVÁ SLOVA

Implicitní teorie moudrosti, explicitní teorie moudrosti, stáří, moudrý stařec, moudrý člověk

ABSTRACT

The bachelor thesis deals with the topic of implicit theories of wisdom. It aims to understand the notions of wisdom through the eyes of old people living in the Czech Republic. For this purpose, a qualitative methodology was chosen for the research part. The research sample consisted of 10 people over the age of 65 with whom semi-structured interviews were conducted. The data obtained were analysed using thematic analysis. The results presented in the empirical part showed a multidimensional conception of wisdom, which includes 6 themes, each of which contains 2-3 subthemes. These are the themes of leadership (guidance, role model), suppression of ego perspective (compromise, modesty), warmth (harmonious relationships, support), discretion (stability, future orientation, consideration of perspectives), orientation in the world (experience of the elder, intellect and desire to learn, problem solving), and moral boundaries (definition of right and wrong, harm as taboo). At the same time, the theoretical section of the thesis surveys the related literature, which is then confronted with the research findings in the discussion.

KEYWORDS

Implicit theories of wisdom, explicit theories of wisdom, old age, old sage, wise man

Obsah

Úvod.....	1
1 Teoretická část.....	2
1.1 Historické kořeny konceptu moudrosti.....	2
1.2 Moudrost a psychologie.....	2
1.3 Implicitní teorie moudrosti.....	3
1.3.1 Nabývání a ústup moudrosti.....	5
1.3.2 Rozdíly v pojetí moudrosti.....	5
1.3.3 Implicitní teorie moudrosti ve stáří.....	10
1.4 Explicitní teorie moudrosti.....	11
1.5 Moudrost ve vztahu k inteligenci a kreativitě.....	13
1.6 Moudrost a morální hodnoty.....	14
1.7 Moudrost a spiritualita.....	14
1.8 Aplikace konceptu moudrosti.....	15
1.9 Stáří.....	16
2 Empirická část.....	18
2.1 Cíl výzkumu a výzkumná otázka.....	18
2.2 Metodologie výzkumu.....	18
2.2.1 Metody sběru dat.....	18
2.2.2 Výzkumný soubor.....	19
2.2.3 Etika výzkumu.....	20
2.2.4 Metody zpracování dat.....	20
2.3 Prezentace a interpretace výsledků.....	22
2.3.1 Leadership.....	22
2.3.2 Potlačení ego perspektivy.....	23

2.3.3	Vřelost.....	25
2.3.4	Rozvaha.....	26
2.3.5	Orientace ve světě.....	27
2.3.6	Morální hranice	29
3	Diskuze.....	31
	Závěr	35
	Seznam použitých informačních zdrojů.....	36
	Seznam příloh.....	44

Úvod

Žijeme ve společnosti protkané celou řadou příběhů. Již od útlého věku posloucháme pohádky, ve kterých vystupují bytosti jako babka kořenářka nebo děd Vševěd, jež předávají mladším generacím svou životem nabytou moudrost. Co to ale moudrost je? V čem tkví? A čím si ji vysloužily?

Při všedních konverzacích běžně skloňujeme přídavná jména moudrý, inteligentní, kreativní, málokdy však přemýšlíme nad jejich významy. Psychologie se s pomocí výzkumů implicitních teorií pokouší odpovědět právě na otázku, co za těmito pojmy v mysli lidí stojí. Konkrétně konceptu moudrosti se začala více věnovat až v 90. letech 20. století. Dnes se výzkumníci na tomto poli zabývají rozmanitými tématy jako jsou kulturní a genderové odlišnosti ve vnímání konceptu, měření moudrosti nebo rozvíjení moudrosti a její praktické využití. Někteří dokonce zastávají názor, že by moudrost měla být systematicky rozvíjena namísto „pouhé“ inteligence, neboť se zdá, že inteligence v populaci narůstá, zatímco problémy ve společnosti neubývají.

V České republice zatím neproběhl žádný výzkum, jenž by se pokoušel porozumět moudrosti z pohledu lidí žijících na tomto území. Moje bakalářská práce zaměřená na implicitní teorie moudrosti ve stáří je tedy první vlaštovkou, která je motivována nejen snahou přispět do dosavadní základny poznatků na poli moudrosti, ale také usiluje o rozšíření tématu do prostředí české psychologie.

1 Teoretická část

1.1 Historické kořeny konceptu moudrosti

Moudrost není novodobým konceptem, neboť zájem o ní provází lidstvo již od počátků civilizace. Lidé ji už po tisíciletí považují za jednu z nejdůležitějších charakteristik člověka (Assmann, 1994). Mezi nejstarší prameny dotýkající se konceptu moudrosti patří dokumenty pocházející ze Sumerské kultury (Grossmann & Kung, 2019). Moudrost v nich zobrazovaná se vztahuje k praktickým radám každodenního života. Další z dávných záznamů o moudrosti lze najít ve starověkém Egyptě, kde literatura na toto téma obsahuje předpisy o správném chování a morálce (Birren & Svensson, 2005).

Zatímco pojetí moudrosti ve východních kulturách těží z hinduismu, buddhismu, taoismu a konfucianismu, v západních společnostech koncept nejvíce ovlivnil myšlenkový směr starověkého Řecka (Grossmann & Kung, 2019). Řeční filozofové se pokoušeli porozumět světu vlastním uvažováním namísto spoléhání se na vnější zdroje, jako jsou například náboženství nebo autority (Birren & Svensson, 2005). Většina z nich sdílela představu o moudrosti jako o schopnosti porozumět pravdě a povaze světa. Správného poznání je však podle Sokrata schopen jen bůh, a proto lidé nemohou být skutečně moudří, mohou se stát jen „milovníky moudrosti“ (Adler, 1952). Neopomenutelnou roli v představách o moudrosti sehrála i Bible, v rámci níž uvádí Přísloví Šalamounova výroky o moudrosti, které slouží jako návody chování (Birren & Svensson, 2005).

1.2 Moudrost a psychologie

Někteří psychologové vnesli koncept moudrosti do svých děl již dříve, než se stal předmětem zájmu empirických výzkumů. Carl G. Jung (1964) hovoří o moudrém starci, který se vyjevuje ve snech a meditacích jako autoritativní postava, například jako mág, profesor nebo dědeček. Podle něj lidé usilují o dosažení moudrosti, což se promítá do jejich snů a umělecké tvorby.

E. H. Erikson (1999) zahrnuje moudrost do své teorie psychosociálního vývoje. Považuje ji za ctnost vycházející z poslední dominantní životní krize, ve které proti sobě stojí póly integrity a zoufalství. Moudrost v konečné definici podle tohoto pojetí „spočívá ve schopnosti vidět, dívat se a rozpomínat se, stejně jako naslouchat, slyšet a pamatovat si“ (Erikson & Erikson, 1999, s. 107). O moudrosti se zmiňují také neopiagetovci, kteří ji zařazují do postformálního stádia myšlení. Tito autoři navazující na J. Piageta považují moudrost za komplexní

a dialektické uvažování, které zahrnuje například schopnost vyrovnat se s nejistotou, nedokonalostí nebo kompromisem. Přemýšlet moudře podle nich znamená mít otevřenou mysl a tolerantní postoje (Staudinger, 2008).

Výzkum moudrosti na poli psychologie nemá dlouhou historii, započal ve větší míře až na přelomu 80. a 90. let minulého století (Birren & Svensson, 2005). Již od počátku bylo jasné, že je moudrost multidimenzionální koncept, jejíž je velmi těžké kvantifikovat. To i dnes dokazuje existence velkého množství teorií, které se zatím nepodařilo uspokojivě sjednotit. V současnosti probíhají dvě linie výzkumu, a to zaměřené se na implicitní a explicitní teorie moudrosti. Nejedná se však o dva oddělené a na sobě zcela nezávislé proudy, neboť se navzájem doplňují.

1.3 Implicitní teorie moudrosti

Slovo „implicitní“ je v kontextu výzkumu moudrosti používáno ve smyslu laický. Tato výzkumná linie se tedy zabývá představami osob, které nejsou na poli moudrosti experty (Mitchell et al., 2017). Používání slova „teorie“ v kontextu neodborných pojetí však není zcela přesné, neboť lidé definují moudrost spíše intuitivně, než aby o ní měli vytvořenou ucelenou teorii. Ačkoliv máme již celou řadu expertních poznatků ohledně konceptu moudrosti, výzkum implicitních teorií hraje stále důležitou roli, neboť pomáhá obohacovat a inovovat teorie explicitní (Weststrate et al., 2019).

S počátkem výzkumů implicitních teorií bývá spojována práce Vivian Clayton a Jamese Birrena (1980). Ze studie vzešly tři dimenze moudrosti: afektivní (např. empatie, soucit), reflektivní (např. intuice, introspekce) a kognitivní (např. inteligence, zkušenosti). Při odkrývání laických představ autoři aplikovali nejstarší, ale zároveň velmi často používanou metodu zkoumání moudrosti, během níž jsou účastníci požádáni o posouzení blízkosti předem stanovených pojmů vzhledem ke zkoumanému konceptu. Kromě tohoto postupu se dnes běžně užívají další dvě metody. V jedné z nich respondenti v rámci rozhovorů nebo dotazníků odpovídají na otázky týkající se jejich pojetí moudrosti a vlastní zkušenosti s ní bez možnosti výběru z předem daných výroků (Bluck & Glück, 2005). Druhou metodou je design, v rámci něhož respondenti posuzují předkládané fotky, příběhy, videa nebo jiné podněty ve vztahu k moudrosti (Weststrate et al., 2019).

Se zvyšujícím se množstvím výzkumů implicitních teorií nabývá komponent, které podle různých autorů zahrnuje moudrost. Autoři většinou ve studiích používají své vlastní názvy

pro komponenty, a vzniká tak dojem, že jich existuje obrovské množství. Když se na ně však podíváme zblízka, zjistíme, že se velmi často významově překrývají. Z tohoto důvodu se objevují snahy o zpřehlednění závěrů výzkumů. Bluck a Glück (2005) analyzovaly dostupné studie a ve výsledcích prezentovaly pět komponent, které se zdají být součástí konceptu moudrosti v západních kulturách, neboť se objevovaly napříč výzkumy. Jedná se o kognitivní schopnosti, vhled, reflexivní přístup, zájem o druhé a dovednosti reálného světa. Důraz na silnou kognitivní základnu se objevil ve všech studiích. Tato komponenta zahrnuje především aspekty krystalické i fluidní inteligence, patří sem dále rozsáhlý soubor životních znalostí založených na zkušenostech, ale také schopnost logicky uvažovat o nových problémech. Vhled odkazuje ke schopnosti řešit problém efektivně díky pochopení jeho podstaty, je spojen s intuicí a nahlížením na věci z perspektivy druhých. Z pohledu této komponenty moudrý člověk nejdříve raději shromáždí dostatek informací, než aby udělal předčasný úsudek. Reflexivní přístup zahrnuje hluboké uvažování o sobě i svém okolí a zároveň schopnost regulovat své emoce a jednat uvážlivě i v případě přítomnosti silných afektů. Komponenta zájmu o druhé je naplňována laskavostí, spravedlností, respektem a schopností chápat pocity druhých. Dovednosti reálného světa jsou umem aplikovat předešlé komponenty do situací každodenního života.

Práce Bluck a Glück (2005) mapuje pouze výzkumy, ve kterých respondenti spojují moudrost s předem definovanými pojmy. Později se však ukázalo, že přístupy s otevřenými otázkami přinášejí komplexnější zjištění. Autorky proto společně s Weststrate (2019) zahrnuly i tento postup do svého dalšího úsilí o klasifikaci zjištění na poli laických koncepcí moudrosti. Rozhodly se uspořádat poznatky do tří rozsáhlých komponent, kognitivní, reflektivní a afektivní, neboť v podstatě veškeré existující studie se těchto komponent dotýkají. Kognitivní komponenta se ukázala jako nejčastěji zmiňovaná respondenty. Zahrnuje nashromážděné znalosti a zkušenosti, navíc i schopnost komplexně uvažovat. Reflektivní komponenta obsahuje hluboký vhled do situací včetně hledání skrytých významů, dále pokoru nositele moudrosti a jeho schopnost sebereflexe. Poslední, afektivní, komponenta je charakterizována zájmem o dobro druhých, moudří lidé mají soucit k lidem a rádi jim pomohou. Spadá sem také subkomponenta pozitivního mindsetu, která vypovídá o veselém a optimistickém přístupu k životu, který je zároveň spojen s klidným a kontrolovaným chováním. Moudrost však není podle autorů spojená jen s mimořádnými vlastnostmi v těchto třech oblastech, ale také se schopností využívat je v běžném životě.

1.3.1 Nabývání a ústup moudrosti

Výzkumy implicitních teorií moudrosti se zaměřují na celou řadu témat, mezi která spadají i představy lidí o jejím vzniku. Studie se do velké míry shodují, že laická společnost jej spojuje se životními zkušenostmi a prožitkem náročných událostí (König & Glück 2013). Ardeli (2008), známá výzkumnice na poli moudrosti, se zaměřila na to, jak se odlišuje vznik moudrosti od vzniku intelektuálních znalostí. Prezentované výsledky ukazují, že zatímco člověk nabývá intelektuálních znalostí skrze formální učení (například čtením knih), moudrost je utvářena společně s osobními zkušenostmi. Ve studii dokonce žádný respondent nepovažoval formální učení za důležité pro rozvoj moudrosti.

Chen a kol. (2011) se na populaci Taiwanu zaměřili na faktory, jež by z pohledu laiků potenciálně mohly facilitovat moudrost. Výzkumníci oslovili 25 osob nominovaných druhými za moudré a z jejich odpovědí vzešlo 8 faktorů: pracovní zkušenosti, životní zkušenosti, sociální interakce, poučení se z pozorovaného, učení v rodině, profesní rozvoj, náboženství a čtení.

Zatímco existuje poměrně velké množství studií zabývajících se představami o vzniku a nárůstu moudrosti, práce věnované implicitním teoriím o úbytku moudrosti jsou spíše ojedinělé. Tématu možného poklesu moudrosti se věnoval výzkum Barber a kol. (2020) a přišel se zjištěním, že dle mínění laické společnosti je téměř až nemožné nabytou moudrost ztratit. Autoři do vzorku zahrnuli 1519 dospělých osob ve věku 18-86 let a snažili se jejich očima pohlédnout na vztah mezi kognitivním úbytkem způsobeným vysokým věkem, Alzheimerovou chorobou a moudrostí. Většina respondentů vypovídala o stálé přítomnosti moudrosti u lidí i přes kognitivní úbytky a Alzheimerovu chorobu. Nejčastější argumenty pro toto tvrzení byly, že i lidé v závažném stádiu Alzheimerovy choroby mohou při světlých momentech vykazovat známky moudrého jednání, dále že moudrost je neměnná charakteristika, kterou nelze ztratit, a nakonec že kognitivní schopnosti a moudrost jsou dva odlišné konstrukty.

1.3.2 Rozdíly v pojetí moudrosti

V této podkapitole představím vliv genderu, věku a kultury na implicitní teorie. Dosavadní poznatky sice naznačují, že u lidí existuje společné jádro pojetí moudrosti, ale zároveň se ukazují individuální rozdíly, které mohou být spojené s kontextuálními faktory nebo také s životní fází, v níž se člověk nachází (Glück et al., 2012).

Gender

Vliv genderu na implicitní teorie moudrosti nelze považovat za zcela jednoznačný. Někteří výzkumníci ve svých pracích našli jisté odlišnosti v pojetích mužů a žen, avšak jiní nikoliv. Touto problematikou se zabývali Glück a kol. (2009) v rámci 3 studií. První z nich odhalila pouze velmi malé rozdíly mezi muži a ženami, naznačila však, že by muži mohli být více orientováni na kognitivní aspekt moudrosti. Muži měli silnější tendenci spojovat moudrost s inteligencí, zatímco ženy častěji kladly důraz na lásku k druhým a jejich akceptaci. Druhá studie se věnovala situacím, kdy se respondenti podle svých slov zachovali moudře. Odpovědi mužů se velmi často vztahovaly k pracovnímu kontextu, ženy oproti tomu zmiňovaly širší repertoár kontextů, mezi které patřila například rodina, ale také situace spojené s nemocí nebo smrtí. V poslední studii respondenti připisovali charakteristiky moudré ženě a moudrému muži. Gender respondentů v tomto případě nesehrál žádnou roli, rozdíl se objevil jen mezi posuzovanými osobami, kdy ženě byl častěji jako typická charakteristika připisován zájem o druhé. Žádná ze studií však neobjevila rozdíly, které by byly některak výrazné.

Problematiku se snažily osvětlit i další studie. Zajímavý pohled vnesl výzkum Glück a Bluck (2011), který přišel s existencí dvou koncepcí moudrosti. První z nich je kognitivní a spojuje moudrost s inteligencí, vědomostmi, životními zkušenostmi a schopností porozumět komplexním vztahům. Druhá, integrativní, vztahuje moudrost nejen ke kognitivním faktorům, ale zvažuje navíc existenci elementů jako jsou empatie a láska k druhým a také sebereflexe a přijetí druhých. Představa o moudrosti tedy u všech lidí nemusí být multifaktoriální. Právě ve vztahu k genderu hovoří autorky o častějším výskytu kognitivní koncepce mezi muži než mezi ženami. V navazující rozšiřující studii však König a Glück (2013) nezaznamenaly žádné výrazné rozdíly mezi ženami a muži.

Shrnutím lze tedy říct, že genderové rozdíly v implicitních teoriích moudrosti pravděpodobně spíše existují, ale jsou jen velmi malé (Weststrate et al., 2019).

Věk

Mnoho autorů referuje o poznacích, které naznačují, že se v průběhu života pojetí moudrosti do určité míry proměňuje.

Glück a kol. (2012) zkoumali od jakého věku mají děti vytvořenou představu o moudrosti a co u nich formuje obsah tohoto konceptu. Výsledky ukázaly výrazný nárůst povědomí o moudrosti v průběhu 4 tříd základní školy. Zatímco v 1. třídě pojmu rozumělo 43 % dětí,

ve 4. třídě již 92,1 %. Děti moudrost spojovaly nejčastěji s kognitivními aspekty, dále také se sociálními. Aspekt reflektivní se však téměř neobjevil.

Bluck a Glück (2004) se pokoušely najít podobnosti a odlišnosti mezi skupinou adolescentů, mladých dospělých a starých dospělých ve zkušenostech s moudrostí. Respondenti všech tří věkových skupin dokázali popsat vlastní zkušenost s moudrostí, adolescenti však nejspíše ještě nejsou schopni plně využít potenciál životních zkušeností a odnést si z nich ponaučení. Oproti tomu mladí a staří dospělí dokážou zkušenost s moudrostí propojit se širším kontextem a jsou schopni vysvětlit, jak tato zkušenost ovlivnila další události a jak je v životě nasměrovala. Obě skupiny dospělých zároveň často spojovaly tyto zážitky s lepším porozuměním sám/sama sobě.

Ve studii Knight a Parr (1999) měli mladí lidé, lidé středního věku a lidé staří za úkol hodnotit chování pozorovaných různě starých osob ve vztahu k moudrosti. Staří lidé a lidé středního věku hodnotili mladé osoby jako méně moudré oproti tomu, jak je hodnotili lidé mladí. Všechny skupiny však shodně hodnotily starší osoby jako moudřejší než osoby mladší. Výsledky tedy navrhují, že věk participanta i věk posuzované osoby může být vlivným faktorem při přisuzování moudrosti druhé osobě.

Výzkum zabývající se situacemi, které lidé spojují s moudrostí, provedli Glück a kol. (2005) na německé populaci. Zahrnuli tři věkové skupiny: adolescenty, mladé dospělé a staré dospělé. Objevili tři různé formy moudrosti: empatie a podpora, sebeurčení a prosazení, znalosti a flexibilita. Zatímco mezi skupinami nebyly rozdíly v typech situací, které respondenti uváděli, lišila se četnost výskytu jednotlivých forem moudrosti. Tyto rozdíly autoři přisuzují rozdílným životním fázím, ve kterých se osoby odlišného věku ocitají. Adolescenti ve výpovědích o moudrosti častěji hovořili o situacích, ve kterých vyjádřili svou empatii a podporu a zároveň se často jednalo o situace, kdy byla v centru zájmu důležitá životní rozhodnutí druhých osob. Výrazný výskyt tohoto faktoru dávají autoři do souvislosti s důležitostí rozvoje a udržování vrstevnických vztahů v adolescenci. Mladí dospělí se ve výpovědích převážně zaměřovali na sebeurčení a prosazení, což jsou faktory hrající významnou roli v uplatnění sebe sama ve světě, což je nedílnou součástí tohoto vývojového období. Staří dospělí nejčastěji zmiňovali situace spojené s vědomostmi a flexibilitou, podle autorů je možným vysvětlením to, že staří lidé čelí vývojovému úkolu zoufalství vs integrita a úkolu revize vlastního života, což vyžaduje zvládnání nejistoty a spoléhání se na dosavadní poznatky.

Glück a Bluck (2011) spojily vliv věku s tendencí přiklánět se k integrativní nebo kognitivní koncepci moudrosti. Zatímco starší lidé se častěji přikláněli ke koncepci integrativní, mladí dospělí se spíše zaměřovali na kognitivní aspekty moudrosti.

Výzkumy zabývající se individuálními rozdíly v představách laické společnosti o moudrosti tedy naznačují, že vyčleněné pojetí o tomto konceptu vzniká až od určitého věku. Malé děti ještě nejsou schopny vykreslit moudrost v plné pestrosti. Koncept dále variuje v závislosti na životní situaci, ve které se člověk ocitá, a zdá se, že největší komplexity nabývá ve vyšším věku. Shodu napříč věkovými skupinami lze nalézt ve spojování moudrosti se stářím.

Kultura

Některé studie při zkoumání implicitních teorií moudrosti narazily na komponenty, které se zdají být v určité kultuře významnou součástí tohoto konceptu, zatímco jiné kultury je nepovažují za důležité. V rámci kulturních odlišností jsou nejčastěji skloňovány rozdíly mezi východním a západním pojetím moudrosti. Kromě již výše zmiňované práce Clayton a Birrena (1980), byl jedním z prvních výzkumů implicitních teorií moudrosti v západních kulturách počín Roberta J. Sternberga (1985). Na americké populaci využil metodu vícerozměrného škálování, jež objevila šest základních elementů, které tvoří tři bipolární dimenze:

- 1) Schopnost uvažování (např. má logické myšlení) / Prozíravost (např. zvažuje rady)
- 2) Učení se z různých myšlenek a prostředí (např. učí se z chyb druhých) / Úsudek (např. myslí dříve, než jedná)
- 3) Pohotově využívání informací (např. má bohaté zkušenosti) / Bystrost (např. čte mezi řádky)

Tyto výsledky tak naznačují silnou přítomnost kognitivní složky v západním pojetí moudrosti.

Mimo USA byly představy západních kultur zkoumány například na kanadských a německých respondentech. V Kanadě výsledky ukázaly existenci pěti faktorů moudrosti, které zahrnují výjimečné porozumění, úsudek a komunikační dovednosti, obecné kompetence, mezilidské dovednosti a sociální nenápadnost (Holliday & Chandler, 1986). Německou populací se zabýval Oser a kol. (1999) a později i Glück a Bluck (2011). Obě studie zaznamenaly silnou přítomnost kognitivní a prosociální komponenty.

Trend zkoumání implicitních teorií moudrosti pronikl i do východního světa, již v několika zemích se výzkumníci zaměřili na kulturně specifické představy daného národa. Studie proběhly např. v Číně (Hu at al., 2018), v Pákistánu (Ferrari at al., 2011) nebo na Taiwanu (Yang, 2001). Při srovnání deseti výzkumů, které proběhly do roku 2017, můžeme najít shodu v šesti dimenzích:

- 1) kompetence/praktické činnosti
- 2) soucit/altruismus
- 3) vědění/učení/vzdělávání
- 4) reflexe/introspekce/skromnost/vyrovnanost
- 5) integrace/otevřenost/pochopení
- 6) spiritualita

Zároveň však lze nalézt dimenze, které jsou unikátní jen pro specifickou kulturu, spadá mezi ně například mindset, jednání se všemi bytostmi jako s rovnými a bytí mimo utrpení (Yang & Intezari, 2019).

Přirozeně se objevují snahy o nacházení shod a rozdílů mezi východními a západními pojetími. Někteří výzkumníci referují o značné podobnosti konceptu napříč kulturami. Například Jeste a Vahia (2008) srovnávali koncepci moudrosti z pohledu nejvlivnějšího starověkého hinduistického textu Bhagavad Gita s koncepcí západních kultur. V rámci své práce našli výrazný překryv v tématech jako jsou emoční regulace, přispívání ke společnému dobru, vhled a bohaté životní poznání. Společnými znaky se zabývala také Levitt (1999), která při rozhovorech se 13 tibetskými mnichy objevila komponenty, jež by stejně jako u západních koncepcí bylo možné zařadit pod kognitivní, reflektivní a sociálně-emoční dimenzi. Naopak odlišnosti mezi východním a západním pojetím popisují ve své práci Takahashi a Bordia (2000), kteří do výzkumu zahrnuli 53 Američanů, 50 Australanů, 59 Indů a 55 Japonců. Respondenti posuzovali, jaká z vybraných osobnostních charakteristik je nejbližší charakteristice „moudrý“. Pro západní kultury (Američané a Australané) bylo „moudrý“ nejvýrazněji spojeno s přídavnými jmény „znalý“ a „zkušený“, zatímco podle východních kultur (Indové a Japonci) se „moudrý“ nejvíce podobalo slovu „diskrétní“. Výsledky tedy naznačují, že západní kultury ve své představě o moudrosti zdůrazňují analytické znaky tohoto konceptu, vyzdvihují především kognitivní komponentu. Východní kultury oproti tomu moudrost nevnímají jen jako analytickou schopnost, ale spíše jako psychologickou kvalitu, která zahrnuje porozumění a emocionální zapojení. Rozdíly mezi východem a západem je však třeba

brát s rezervou, neboť několik (včetně výše zmíněných) výzkumů dokládá jako součást západních pojetí i sociálně-emoční procesy. K pochopení těchto odlišností je třeba ještě dalších výzkumů (Grossmann & Kung, 2019).

Kromě kulturních rozdílů uvažovali výzkumníci i o vlivu jiných nadindividuálních systémů na představy o moudrosti. Brezina a van Oudenhoven (2012) se zabývali rolí náboženství a národnosti. Do studie zapojili respondenty z Ekvádoru, Indie, Indonésie, Malajsie a Spojených arabských emirátů, ve vzorku se tak objevila 3 náboženství: křesťanství, hinduismus a islám. Prezentovaná zjištění ukázala rozdíly v pojetích moudrosti, které byly výraznější mezi národnostmi než mezi náboženstvími. Autoři tak referují o dominantnějším vlivu národnosti na laické představy.

Výzkumy kulturně specifických představ o moudrosti tedy napovídají, že v koncepcích lze napříč světem nacházet podobné znaky. Implicitní teorie se však zdají být do jisté míry ovlivněny příslušností k národu. Jisté odlišnosti je také možno pozorovat mezi západními a východními kulturami, kdy západní kultury vykazují větší tendenci ke spojování moudrosti s kognitivními elementy.

1.3.3 Implicitní teorie moudrosti ve stáří

Existuje spousta údajů o attributech, jež různé skupiny osob spojují s moudrostí. Je ale jen málo výzkumů, které se do hloubky zaměřily čistě na vnímání moudrosti z pohledu starých lidí. Jednu z takových studií zrealizovali Montgomery, Barber a McKee (2002). Provedli rozhovory se šesti lidmi ve věku od 60 do 88 let a dotazovali se jich na dvě následující otázky:

Mohl/a byste popsat jeden nebo více okamžiků ve svém životě, kdy jste se podle svého názoru zachoval/a moudře nebo jste jednal/a moudře?

Dokázal/a byste popsat moudrou osobu ve svém životě?

Analýza rozhovorů odhalila v představách respondentů šest klíčových elementů, jimiž jsou vedení, vědomosti, zkušenosti, morální zásady, čas a soucitné vztahy. Vedení se výrazně projevovalo v odpovědích na obě otázky, respondenti v souvislosti s moudrostí často referovali o tom, že někoho vedli nebo jim moudrá osoba byla mentorem. Mezi výroky odkazující k vedení se objevovalo „inspirující“, „otevírání dveří“, „vedení za ruku“ a další. Vědomosti jsou podle respondentů nezbytné pro moudré rozhodování a jednání. Spjovali je se studiem, čtením a bádáním. Zkušenost se vyjevila jako klíčový element moudrosti, který ale

potřebuje čas, aby se ukázal, zároveň byla spojena s podpůrným vlivem na schopnost využívat vědomosti ve světě. Morální principy se projevily ve tvrzeních respondentů týkajících se moudrého uvažování. Moudré uvažování považovali za takové, jež je dobré po všech stránkách. Čas byl významným elementem pro objevení spokojenosti a dalších přínosů plynoucích z moudrých rozhodnutí. Teprve až ve světle dnešních událostí se jeví rozhodnutí jako moudrá, nebo nemoudrá, v závislosti na tom, co přinesla, nebo naopak vzala. Soucitné vztahy se ukázaly jako komponenta posilující vedení, projevily se například v poskytnutí rady v situaci, kdy lidé stojí před těžkým životním rozhodnutím (Montgomery et al., 2002).

1.4 Explicitní teorie moudrosti

Ve svém výzkumu se sice zabývám implicitními teoriemi moudrosti, ale pro tuto práci považuji za relevantní zařadit i kapitolu explicitních teorií, neboť se tyto výzkumné linie do velké míry doplňují. Nebudu se však věnovat jednotlivým teoriím, ale vzhledem k výzkumnému záměru představím nejčastější komponenty moudrosti, které se v explicitních teoriích objevují, a jen stručně přiblížím problematiku vlivu věku na úroveň moudrosti.

Výzkumy explicitních teorií moudrosti velmi často vycházejí z výsledků implicitních výzkumů a jsou tvořeny autory, kteří jsou experty v této oblasti (Mitchell et al., 2017). Vznikají za účelem vytvořit psychologické definice a metody pro empirické zkoumání projevů moudrosti.

V současnosti existuje velké množství navržených modelů moudrosti. Například Baltes a kol. (2000, 2008) vytvořili „Berlínské paradigma“, podle kterého moudrost zahrnuje faktické znalosti, procedurální znalosti, kontextualitu života, hodnotový relativismus, vědomí nejistoty a zacházení s ní. O pěti elementech hovoří i Webster (2003, 2014). Do svého modelu H.E.R.O.(E) zařadil humor, emoční regulaci, reminiscenci/reflexi, otevřenost a kritické životní zkušenosti. Tři komponenty s moudrostí spojili Yang (2008) i Ardelt (2004). V případě Ardelt (2004) se jedná o kognitivní, reflektivní a afektivní procesy, zatímco Yang (2008) uvádí integraci, ztělesnění a pozitivní afekty.

Z důvodu narůstajícího počtu definic se Bangen a kol. (2013) zaměřili na překryv mezi nimi a zároveň na nejčastěji citované komponenty moudrosti. Zjistili, že mezi různými autory existují výrazné shody v definicích. Nejčastějšími subkomponenty, které se objevily alespoň v polovině zkoumaných definic, byly:

- 1) Sociální rozhodování/životní vědomosti (sociální uvažování, schopnost dobře poradit, životní znalosti a dovednosti)
- 2) Prosociální hodnoty (empatie, soucit, altruismus, smysl pro spravedlnost, vřelost)
- 3) Reflexe a sebepoznání (introspekce, vhled, intuice, porozumění sám/sama sobě)
- 4) Vědomí a zvládání nejistoty
- 5) Emoční homeostáza (regulace afektů a sebekontrola)

Jako další, však méně často zmiňované složky, se objevily: hodnotový relativismus/tolerance, otevřenost novým zkušenostem, spiritualita a smysl pro humor.

O jakémisi zmatení konceptů referovali i Grossmann a kol. (2020). Z důvodu snahy o vytvoření konsenzu provedli průzkum mezi odborníky na poli moudrosti. Tito výzkumníci v rámci otevřených otázek v dotazníku popsali definici moudrosti, se kterou pracují. V průzkumu se jako nejčastější témata objevili morální zakotvení a metakognice. Morální zakotvení výzkumníci charakterizovali jak z hlediska obecných morálních vlastností (např. prosociální orientace), tak z hlediska dominance specifických tendencí (např. soucitný postoj). Druhá, metakognitivní, kategorie zahrnovala zvažování různých perspektiv, balancování odlišných zájmů, pochopení širších souvislostí určité problematiky a epistemickou pokoru. Jako další, však méně častá témata, se ukázaly sebetranscendence, zdravý úsudek a reflektivní schopnosti. Za cílem vytvořit společný model moudrosti bylo později v Torontu zorganizováno setkání odborníků na poli moudrosti. Při diskusi vycházeli z výsledků průzkumu, a nakonec moudrost vymezili jako morálně ukotvenou aplikaci metakognice na uvažování a řešení problémů.

Karami a kol. (2020) se pokoušeli naleznout shody mezi 50 články z oblasti psychologie, managementu a vzdělávání, které v názvu nebo klíčových slovech uváděly pojem „moudrost“. Jednalo se o články z let 2006-2018 a na základě jejich přehledu vytvořili „Polyhedron Model of Wisdom“. Model zahrnuje následující složky, které podle autorů charakterizují moudrost:

- 1) Zacházení s vědomostmi: týká se aplikace vhodných vědomostí (faktických, procedurálních, koncepčních nebo metavědomostí) na danou situaci.
- 2) Seberegulace: vypovídá o schopnosti regulovat emoce, pozornost a chování.
- 3) Altruismus a morální vyspělost: jedná se o komponentu spojenou s prosociálním chováním, zahrnuje například empatii, soucit nebo smysl pro spravedlnost.

- 4) Otevřenost a tolerance: komponenta je založena na hodnotovém relativismu a toleranci k odlišnostem.
- 5) Zdravý úsudek a rozhodování: vztahuje se k rozhodování na základě různých úvah a zahrnuje promyšlení problematických situací ve smyslu čemu věřit a jak jednat.
- 6) Inteligence a kreativní myšlení: vypovídá o kreativitě a inteligenci jako o komplementárních prvcích moudrosti.
- 7) Dynamická rovnováha a syntéza převedená do praxe: tato komponenta popisuje moudrost jako koncept projevující se spíše v činech než v teoriích a myšlenkách jedinců.

Co se týče vlivu věku na výkon v moudrosti, nejsou odborníci ani po mnoha výzkumech schopni jednoznačného závěru. Například výzkumy berlínské školy (Baltes & Staudinger, 2000) uvádějí, že se skóre v moudrosti po dosažení věku 25 let nezvyšuje, ani nesnižuje, zatímco mezi 15 a 25 lety výrazně narůstá (Pasupathi et al., 2001). Zároveň hovoří o možném úbytku ve velmi vysokém věku (Staudinger, 1999). K jiným výsledkům však došli Grossmann a kol. (2010), kteří zaznamenali pozitivní lineární vztah moudrého uvažování s věkem i po dosažení devadesáti let. Ve shrnutí tedy moudrost s věkem narůstá nebo klesá podle toho, na jaký nástroj měření se podíváme (Glück, 2019).

1.5 Moudrost ve vztahu k inteligenci a kreativitě

Moudrost není jedinou společensky obdivovanou charakteristikou, které může člověk nabývat. Mezi další vlastnosti, jež bývají vynášeny a jsou obvykle hodnoceny jako pozitivní, se řadí inteligence a kreativita. Tyto konstrukty se mohou zdát v určitých aspektech velmi podobné jeden druhému, a je tak otázkou, kde je mezi nimi hranice (Lynch & Kaufman, 2019).

Rozlišením implicitních představ o moudrosti, kreativitě a inteligenci se zabýval R. J. Sternberg (1985). Ve čtyřech po sobě jdoucích výzkumech různé skupiny osob jmenovaly a následně hodnotily charakteristiky, které přináležejí ideálním reprezentantům těchto konstruktů. Představy respondentů o inteligenci se překrývaly s dovednostmi měřenými inteligentními testy, šly však i za jejich rámec. Pojetí zahrnovalo logické uvažování, bohatou slovní zásobu, schopnost dobře řešit problémy, ale také orientaci na cíl a usilování o jeho dosažení. V laických představách o kreativitě se objevily elementy jako jsou estetické cítění, představivost, intuice, svobodný duch, překračování zdánlivých hranic nebo nekonvenční uvažování. Co se týče souvislostí mezi koncepty, Sternberg (1985) sice referuje o jejich vzájemné propojenosti, popisuje však mnohem silnější vztah mezi moudrostí a inteligencí než

mezi moudrostí a kreativitou. Slabší spojení mezi moudrostí a kreativitou podle něj může reflektovat představu laiků o moudrém člověku jako o osobě, jež roste ze svých zkušeností, což může být v opozici s pojetím kreativního člověka jako „rebela“, který jde proti systému a současně se tolik nepoučuje ze svých životních lekcí (Sternberg, 2005).

Rozdíl mezi koncepty je nejčastěji připisován morálním aspektům. Kreativitu a inteligenci můžeme spojit s otázkou, jak určitou věc udělat, abychom došli k cíli, moudrost oproti tomu směřuje spíše k otázce, zda je správné to udělat. Kreativitu i inteligenci je tak možné zneužít k nechvályhodnému účelu, zatímco moudrost se pohybuje pouze na spektru dobra (Lynch & Kaufman, 2019).

1.6 Moudrost a morální hodnoty

Implicitní i explicitní teorie dávají do úzké souvislosti moudrost s morálním a hodnotovým systémem člověka. Moudrým lidem bývají připisovány charakteristiky jako jsou zájem o dobro druhých, zájem o všeobecné blaho, ale také vědomí relativity vlastních hodnot a tolerance ke světonázorům jiných osob (Ardelt, 2003; Jeste et al., 2010). Tématu vztahu moudrosti a hodnot se ve své práci věnovali Kunzmann a Baltes (2003) a rovněž i Webster (2010). Výzkumy přinesly velmi podobné výsledky, referovaly o negativní korelaci moudrosti a hédonických hodnot orientovaných na slastný život teď a tady. Moudrost naopak pozitivně korelovala s hodnotami zaměřenými na druhé, kam patřila společenská angažovanost, usilování o blaho přátel nebo snaha o ochranu životního prostředí. Pozitivní korelace se taktéž ukázala ve vztahu k touze po osobním růstu a sebepoznání.

Autorky Glück, Gussnig a Schrottenbacher (2020) svou práci zaměřily na výzkum hodnotové orientace, kterou lidé spojují s moudrostí. V závěrech prezentují přesvědčení většiny osob o tom, že moudrý člověk se stará o blaho druhých, respektuje kulturní, náboženské, individuální rozdíly i tradice a považuje sebedeterminaci, spravedlnost a rovnost za základy lidského společenství. Zároveň respondenti nepovažovali hodnoty moci a úspěchu za důležité pro moudré osoby.

1.7 Moudrost a spiritualita

Ve výzkumech implicitních teorií se v některých případech objevila spiritualita jako významná komponenta moudrosti. Například Jason a kol. (2001) ve své studii zaměřené na univerzitní studenty odhalili pět faktorů moudrosti. Jedním z nich byla právě i spiritualita,

kteřá byla popsána jako komponenta zahrnující dvě složky, jednotu s bohem a vedení duchovního života. Studií, které by referovaly o spiritualitě jako o složce moudrosti však nebylo publikováno příliš, Bangen a kol. (2013) při vytváření přehledu literatury na téma definic moudrosti zaznamenali pouze 5 definic, které zahrnovaly spiritualitu, zatímco například prosociální chování se objevilo ve 21 z nich. I přesto se však někteří výzkumníci rozhodli prozkoumat vztah mezi těmito dvěma koncepty (Takahashi, 2019).

Jeste a kol. (2010) ve své práci aplikovali Delphi metodu, v rámci níž zkoumali mimo jiné i blízkost konceptů moudrosti a spirituality z pohledu 27 expertů na poli moudrosti. Mezi koncepty našli shodu ve třech hlavních charakteristikách, a to v afektivitě (např. altruismus), transcendenci (např. smíření se s případnou smrtí) a well-beingu (např. životní spokojenost). Wink a Dillon (2013) čerpali data ze 70 let trvající longitudinální studie a zaměřili se na společné charakteristiky moudrých a spirituálně založených osob. Našli shodu především v kognitivním stylu, který se vyznačuje dobrými verbálními a výkonnostními schopnostmi a zároveň tendencí hodnotit sebe i druhé komplexně, včetně zvažování nuancí. Dále sdíleli například otevřenost, originalitu nebo vhléd.

Jeste a kol. (2021) zkoumali na vzorku 1786 osob různého věku, zda je spiritualita komponentou moudrosti. Spiritualita pozitivně korelovala s věkem a byla významně spojena s well-beingem a lepším duševním zdravím, však ve srovnání s jinými faktory (např. prosociálním jednáním nebo emoční regulací) přispívala k moudrosti jen velmi málo.

Studie tak ukazují, že koncepty mají několik společných rysů, avšak k bližšímu posouzení vztahu mezi nimi je třeba ještě dalších výzkumů (Takahashi, 2019).

1.8 Aplikace konceptu moudrosti

V rámci debat o možnosti praktické aplikace konceptu moudrosti bývá nejčastěji zmiňován kontext vzdělávání. Vzhledem k tomu, že se v některých implicitních teoriích vynořuje téma vzdělávání ve vztahu k rozvoji moudrosti, rozhodla jsem se i tuto kapitolu zařadit do své práce.

Výzkumníci, kteří se věnují aplikaci moudrosti na oblast vzdělávání, se zabývají otázkou, jaké metody je třeba vytvořit pro efektivní začlenění konceptu do výuky (Staudinger & Glück, 2011). Učení moudrosti v rámci povinného vzdělávání se zabýval Sternberg (2001, 2007, 2009). Někteří badatelé však věnovali pozornost i jiné věkové skupině, než jsou děti, například Bassett (2011) se zaměřila na vzdělávání dospělých. Sternberg (2001,

2007, 2009) a Bassett (2011) se do velké míry setkávají ve vymezení moudrosti. Definují ji jako využití všech možných dostupných kapacit k dosažení vyššího cíle, v případě Sternberga všeobecného blaha, v případě Bassett lidskosti. Články nepovažují moudrost za těžko dosažitelnou ctnost, ale spíše za dovednost, kterou lze každého naučit. Při komparaci doporučení pro výuku moudrosti podle Bassett a Sternberga je možné si všimnout, že jsou z velké části ve shodě a současně navrhuji následující principy. Zapojovat aktivity přispívající ke změně perspektivy, k vnímání rozporuplnosti a k uvažování více úhlů pohledu. Inspirovat životními příběhy nebo výtvary významných osobností, které jsou všeobecně uznávány za moudré. Učit se rozpoznávat vlastní a cizí zájmy, hodnoty, poznatky, emoce a kriticky je posuzovat. Tedy pracovat s reflexí sebe sama i okolního světa, a z toho profitovat v podobě získaných ponaučení. Bassett k tomuto zvažování přidává navíc snahu o napravování škod, pokud dojdeme k úvaze, že jsme spáchali nějakou křivdu. Oba články dále radí zapojovat studenty aktivně do výuky, nechat je referovat o různých situacích, vyvolávat diskusi. A nakonec doporučují klást důraz na jednání v souladu se všeobecným blahem a být učitelem, který je vzorem moudrosti.

1.9 Stáří

Stáří je možno vymezit třemi různými způsoby, chronologickým věkem, biologickým věkem a výkonností nebo změnami v sociálních rolích. Chronologický věk se váže k věku kalendářnímu. Hranice pro vymezení stáří podle tohoto ukazatele je historicky nestálá, odvíjí se od průměrného věku dožití v dané době. V současnosti je ve vyspělých zemích přijímána hranice 65 let, v celosvětovém měřítku je však hranice nižší (60 let), neboť v některých rozvojových zemích je už věk 50 let považován za stařecký. Biologický věk a výkonnost se pojí k involučním změnám, které zahrnují pokles kognitivních funkcí i fyzických sil. Mezi lidmi mohou být v těchto ukazatelích velké rozdíly. Biologický věk se tudíž od kalendářního může lišit i o několik let. Posledním vymezením jsou změny v sociálních rolích, které odkazují k přeměnám ve společenském fungování člověka, dochází k odchodu do důchodu a role aktivního rodiče je již opuštěna (Thorová, 2015).

Vysoký věk je spojen s celou řadou změn, které se dotýkají všech oblastí života, je třeba se vypořádat nejen se změnami tělesnými a duševními, ale také s těmi v okolním světě, včetně nevratného odchodu některých blízkých osob (Šolcová, 2011). Lidé začínají pociťovat snižování motorické výkonnosti kolem 65 let. V tomto období zároveň dochází k úbytkům v pružnosti uvažování, k čemuž se pojí nižší ochota přizpůsobovat se změnám (Thorová,

2015). Současně se zvyšuje tendence ke stereotypu a rigiditě při řešení problémů, neboť je rutina pohodlnější nežli čelit nejasnosti okolností. Seniori také častěji tíhnou k vyhýbání se nepříjemným situacím z důvodu snahy o udržení vlastní emoční pohody (Vágnerová, 2007). Stáří však není spojeno pouze se ztrátami, stejně jako všechny ostatní životní etapy přináší zároveň zisky. Jedním z přínosů jsou změny v emočním prožívání. Staří lidé oproti mladým dospělým vykazují lepší emoční kontrolu (Carstensen et al., 2003) a stejnou (Carstensen et al., 2000) nebo dokonce vyšší úroveň pozitivních afektů (Mroczek & Kolarz, 1998). S narůstajícím věkem se také udržuje, ba i stoupá životní spokojenost (Birren & Schaie, 2006). Kolem 65. roku dochází k výraznému snížení přítomnosti všedních starostí a „nejméně obavy a stres trápí osoby mezi 80 a 90 lety“ (Thorová, 2015, s. 471). Některé práce (George et al., 1988) dokonce referují o nižším výskytu depresí a úzkostných poruch oproti mladším osobám. Ve stáří, a především po odchodu do důchodu nabývá na důležitosti společenská aktivita a sociální podpora (Thorová, 2015). Sociální začlenění a podpora dokonce mohou zvyšovat subjektivní well-being (Hong et al., 2009; Pinguart & Sörensen, 2000). Se subjektivním well-beingem mimo jiné pozitivně koreluje i generativita (Cox et al., 2010), která je jakožto orientace na druhé za současného ustoupení od egoismu významnou součástí stárnutí (Thorová, 2015). Zájem o blaho druhých tak může vyvolávat pocity uspokojení (Ardelt et al., 2018). Staří lidé také popisují rodinné vztahy pozitivněji než mladší respondenti (Fingerman, 2000). Co se týče dalších pozitivních stránek, tak za jednu z nich považuje laická veřejnost i moudrost, jakožto ctnost narůstající s věkem (Staudinger & Glück, 2011).

2 Empirická část

2.1 Cíl výzkumu a výzkumná otázka

V současnosti se na poli psychologie dostává moudrosti poměrně velké pozornosti. Výzkumy, které byly doposud provedeny naznačují, že v implicitních teoriích mohou existovat rozdíly napříč kulturami. Zatímco v jiných zemích již proběhly pokusy o vymezení elementů moudrosti, jež jsou specifické pro danou kulturu, v českém prostředí nebyla otázka laických představ otevřena. Svou prací bych tak chtěla přispět k rozpracování tématu.

V rámci empirické části tedy představím výzkum, jenž si klade za cíl porozumět moudrosti z pohledu starých lidí žijících v České republice. Zaměřuje se na to, jaké je jejich pojetí moudrého člověka a co pro ně moudrost znamená. Z důvodu snahy o pochopení konceptu očima respondentů, jsem zvolila kvalitativní přístup.

Výzkumná otázka: Jak je v českém prostředí chápána moudrost z pohledu lidí starších 65 let?

2.2 Metodologie výzkumu

2.2.1 Metody sběru dat

Data jsem získávala pomocí polostrukturovaného rozhovoru. Při výběru metody sběru dat jsem uvažovala využití dotazníků, ale s ohledem na věkovou skupinu respondentů se mi rozhovor jevil jako vhodnější varianta. Polostrukturované interview zahrnuje vytvoření okruhů otázek, které je třeba během rozhovoru probrat, jejich přesné znění a pořadí však není závazné. Zároveň jsou zařazovány otázky, které témata rozšiřují a otázky, jež pomáhají objasnit, jak respondent daný výrok zamýšlel a jestli jsme ho správně interpretovali (Miovský, 2006).

Při výběru tematických okruhů rozhovoru jsem vycházela ze zahraniční literatury zabývající se tématem implicitních teorií moudrosti. Pro jádro interview jsem nakonec zvolila následující otázky:

- 1) Co to je moudrost? Co to pro vás znamená?
- 2) Zkusíte mi popsat, jaký člověk je podle vás moudrý? Jak si představíte moudrého člověka?
- 3) Na chvíli se zamyslete a zkuste si vybavit nejmoudřejší osobu, kterou jste poznal/a. Pokusíte se prosím popsat, proč jste ji vybral/a a v čem je moudrá?
- 4) Vzpomenul/a byste si na okamžik, kdy jste byl/a podle vás moudrý/á?

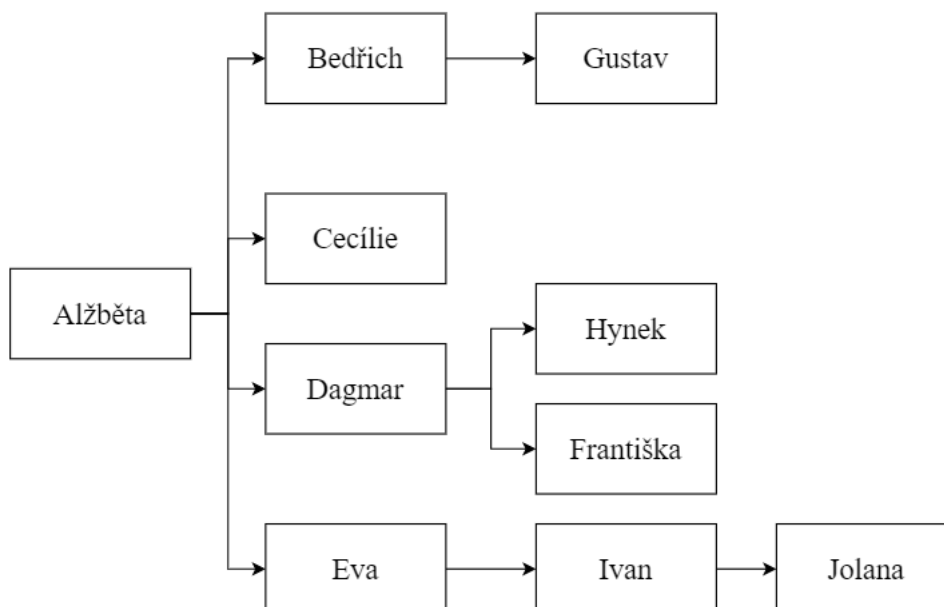
Před samotnými rozhovory s respondenty jsem provedla pilotní rozhovor s mojí babičkou, abych ověřila, zda jsou takto formulované otázky dobře srozumitelné a zda jsou navržené okruhy postačující pro získání dostatečného množství dat. Toto interview neukázalo žádné nejasnosti v otázkách a zároveň poskytlo přijatelné kvantum informací, proto jsem okruhy dále neměnila ani nerozšiřovala.

V rámci výzkumu proběhlo 10 rozhovorů v časovém období od listopadu do prosince roku 2021. Respondenti se mohli sami rozhodnout, kde se interview uskuteční. Ve všech případech se nakonec jednalo o obydlí respondenta. Rozhovory trvaly průměrně 23 minut, nejdelší 52 minut, nejkratší 12 minut.

2.2.2 Výzkumný soubor

Respondenti byli vybíráni metodou sněhové koule, přičemž jediným kritériem volby byl věk (65+). Moudrost je implicitně velmi často spojována s vysokým věkem, což mě motivovalo k zaměření se na věkovou skupinu 65+. Chtěla jsem na moudrost pohlédnout z úhlu těch, kteří k ní mají podle laických představ nejbliže.

Prvním respondentem byla paní Alžběta, kterou jsem kontaktovala na doporučení mojí babičky. Paní Alžběta dále navrhla 4 respondenty, kteří mi následně pomohli s hledáním zbylých respondentů. Výběr je detailněji znázorněn na obrázku 1.

Obrázek 1 – Výběr respondentů metodou sněhové koule

Výzkumu se účastnilo 10 respondentů starších 65 let. Jednalo se o 6 žen a 4 muže. Při výběru jsem nelpěla na určitém poměru zastoupení mužů a žen, neboť dosavadní studie na poli moudrosti ukazují, že rozdíly v laických pojetích jsou mezi pohlavími velmi malé. Průměrný věk respondentů byl 72,6 let (nejmladší 65 let, nejstarší 80 let). Vzdělání výzkumného souboru bylo následující: 2x střední odborné učiliště s výučním listem, 7x střední škola s maturitou, 1x vysoká škola.

2.2.3 Etika výzkumu

Respondenty jsem před zahájením rozhovoru informovala o tématu bakalářské práce. Dále jsem je obeznámila s následujícím: rozhovor bude nahráván na diktafon a následně přepsán, k nahrávce budu mít přístup pouze já jako autor práce, přepsaná data budou součástí bakalářské práce, informace budou anonymní a všechna jména budou pozměněna, na žádost respondenta bude rozhovor kdykoliv ukončen.

S tímto postupem poskytli všichni respondenti ústní informovaný souhlas.

2.2.4 Metody zpracování dat

Při zpracování dat z rozhovorů jsem vycházela z doporučení Braun a Clarke (2006) pro tematickou analýzu. Autorky považují tematickou analýzu za právoplatnou metodu, která umožňuje identifikovat a analyzovat obsahové vzorce a následně je interpretovat, nejedná se tedy o prosté třídění a popis informací. Stanovují 6 fází, podle kterých je vhodné postupovat, nejde však o zcela lineární proces, neboť je často třeba se k některým fázím vracet. Jedná se o kroky:

- 1) Seznámení se s daty: V první fázi, pokud je třeba, přepisujeme získané materiály do vizuální podoby. Údaje si několikrát pročítáme a zaznamenáváme počáteční myšlenky.
- 2) Generování počátečních kódů: Kódujeme zajímavé rysy v souboru dat a shromažďujeme údaje relevantní pro dané kódy.
- 3) Hledání témat: Kódy začínáme spojovat do možných témat a hledáme všechna data, která by mohla být relevantní pro tato potenciální témata.
- 4) Přezkoumání témat: Kontrolujeme adekvátnost témat ve vztahu k celému datasetu, zároveň je možné si v této fázi vytvořit „mapu“ analýzy pro lepší přehlednost.
- 5) Definování a pojmenování témat: Zpřesňujeme specifika jednotlivých témat a vytváříme pro ně názvy.

- 6) Produkce a report: V závěrečném kroku máme poslední příležitost k analýze. Vyberáme přesvědčivé příklady úryvků z materiálu, vztahujeme analýzu k výzkumné otázce a literatuře a vypracováváme odbornou zprávu.

Při práci s daty jsem tedy postupovala následovně. Po provedení rozhovorů jsem si opětovně přehrála nahrávky a již v této fázi jsem si zapisovala poznámky v případě, kdy mě něco zaujalo především po stránce paraverbální (např. nejistota v hlase a odpovědi, zvýšený důraz na určitou odpověď...). V dalším kroku jsem rozhovory přepsala, vytiskla a opakovaně pročtla, přičemž jsem už začala rozpoznávat určité vzorce v materiálu. Následně jsem přešla ke kódování. Veškeré aspekty, které jsem identifikovala jako eventuálně důležité pro výzkumnou otázku, jsem zaznamenala do textu rozhovorů, nebo jsem je barevně vyznačila. Vznikl mi tak rozsáhlý seznam kódů, který jsem přepsala do MS Word pro snadnější manipulaci v další fázi. Prohlédla jsem si všechny kódy a přemýšlela o vztazích mezi nimi. Ve chvíli, kdy jsem začala nacházet určité vzorce v datech, jsem přešla k řazení kódů do potenciálních témat a subtémat. Vzniklá témata a subtémata jsem několikrát pozměnila, překombovala, z některých subtémat se stala témata a naopak. Během této fáze jsem se mnohdy vracela k samotným rozhovorům, abych si ověřila, zda téma koresponduje s kontextem rozhovoru. U finálních témat a subtémat jsem se zaměřila na jejich podstatu a snažila se ji co nejvíce zachytit v názvu. Zároveň jsem věnovala pozornost vztahům mezi tématy, zejména tomu, zda se témata nepřekrývají a zda jsou subtémata v rámci témat koherentní. Po zpracování a interpretaci dat mi vzniklo 6 témat, přičemž každé z nich zahrnuje 2-3 subtémata.

2.3 Prezentace a interpretace výsledků

Z rozhovorů vyvstalo 6 následujících dimenzí moudrosti: leadership, potlačení ego perspektivy, vělost, rozvaha, orientace ve světě, morální hranice.

Tabulka 1 – Témata a subtémata

Témata	Subtémata
Leadership	Vedení
	Vzor
Potlačení ego perspektivy	Kompromisy
	Skromnost
Vělost	Harmonické vztahy
	Opora
Rozvaha	Stabilita
	Orientace na budoucnost
	Zvažování perspektiv
Orientace ve světě	Zkušenosti starce
	Intelekt a touha učit se
	Řešení problémů
Morální hranice	Vymezení dobra a zla
	Ublížení jako tabu

2.3.1 Leadership

Téma leadershipu naplňují dvě subtémata, a to vedení a vzor. Pro toto téma jsem nejprve uvažovala o názvu mentoring, později jsem však nahlédla do literatury zabývající se leadershipem (Smolová, 2018) a zjistila, že leaderem bývá označována osoba, která druhé inspiroje a vede je určitým směrem, přičemž ji druzí dobrovolně následují. Tyto charakteristiky pro mě byly rozhodující pro zvolení názvu leadership, neboť přesně odrážejí subkomponenty, jež do tématu patří. Leadership byl důležitou složkou moudrosti pro 8 respondentů, 6 z nich hovořilo o moudrém člověku jako o vzoru a 6 zmínilo subkomponentu vedení.

Vedení

Vedení odkazuje na stránku moudrosti, která je spojená se schopností člověka nasměrovat druhé v životě a provázet je po jejich cestě. Zahrnuje aspekt přirozené autority, kdy druzí považují moudrého za jakéhosi vůdce, kterého si dobrovolně zvolili, chtějí ho následovat.

Dagmar: "Protože ho všichni potom poslouchali bez nějakého násilí...nemusel používat rákosku, nemusel na nás křičet, nic...a všichni za ním šli... nemusí používat bič, nemusí používat řev, a ty lidi za ním jdou. A to vidím i teď v práci, nebo když jsem chodila do práce, tak když ten vedoucí stál za nic, tak si z něj dělali srandu a neposlouchali a vedle toho v jiném byl vedoucí, který prostě lidi za ním šli jako ovce a nic nemusel dělat..."

Moudrý sehrává pro druhé roli učitele. Jako učitel předává svůj odkaz, své vědění, ale ne dogmaticky, pouze ukazuje možnosti za současného podporování vlastní volby.

Františka: „No nesnažila jsem se jim nějak všechno přikazovat, ale naznačovat jim, co by bylo dobré, a co já jsem považovala za dobrý, a potom tak jsem musela je nechat, jestli to udělají tak, jak jsem jim poradila nebo jestli to udělají po svém... vnoučatům říkám o tom, jak se třeba dřív žilo, a aby si to srovnávali, jak se žije dneska, ale nesnažím se jim to vnucovat.“

Vzor

Subtéma vzor spojuje moudrost s oceněním, úžasem, neskrývaným uznáním a vzhližením k osobě, která je jejím nositelem. Daná osoba je inspirací, idolem až ideálem, ke kterému by mělo lidstvo směřovat.

Cecílie: „...Maminka...to byl opravdu vzácný člověk a když umírala, tak mi ten lékař v tom hospicu říkal, že nebude přehánět, že se s tak vzácným a moudrým člověkem nesetkal v tom hospicu, říkal, že byla obdivuhodná do posledních minut života. Já vidím v ní zářný příklad a největší radost mám, když někdy slyším od svých dcer, že když se na mě podívají, tak jsem úplně babička.“

Vzor není jen řečníkem, který by hlásal prázdná hesla. Nestaví se do role spasitele, jenž druhým přináší moudrost a sám nejde příkladem. Žije v souladu se zásadami, které deklaruje.

Alžběta: „...to, co říkal, tak sám dělal, že to, co dělal jenom nefrázoval, ale prožíval to..."

2.3.2 Potlačení ego perspektivy

Potlačení ego perspektivy zahrnuje subtémata kompromisy a skromnost. Tato kategorie je vymezena ochotou vystoupit ze záře reflektorů. Člověk schopen potlačení ego perspektivy nestaví sám sebe ani své požadavky do centra zájmu. Pokud je třeba, dokáže „já“ vyměnit

za „my“. Své činy neprezentuje veřejně s vidinou zisku a ani při konfrontaci nelpí na vlastním sebeprosazení na úkor druhých. Potlačení ego perspektivy se objevilo jako element moudrosti u 6 respondentů, o skromnosti referovala polovina z celkového počtu respondentů, zatímco četnost uvádění kompromisů byla o jednoho respondenta nižší.

Kompromisy

Ústřední roli v subtématu kompromisů hraje schopnost podstoupit od vlastních zájmů ve prospěch konsenzu. „Moudřejší ustoupí“, dokáže přijmout kompromis a je svolný dohodě.

Františka: „...každý si myslí, že má svoji pravdu, ale každý na to má jiný náhled na tu pravdu, čili, když si nechám vysvětlit, co myslí ten druhý a já mu vysvětlím, co si myslím já a dohodneme se, tak to je to moudro no...nakonec jsme spolu prožili pěkných 52 let... když bych si chtěla já prosazovat neustále svoje a on svoje, tak bychom spolu nemohli být...“

Skromnost

Moudrost není vystavována na obdiv. Moudrý člověk je sám sebou, nemá potřebu nasazovat masku a stylizovat se do někoho, kým není. Jedná nezištně bez očekávání aplausu. Všechny osoby vnímá jako sobě rovné a váží si toho, co v životě má.

Dagmar: „Vypadá úplně normálně, na nic si nehraje...ale prostě je úplně lidský...chová se úplně normálně, nepovyšuje se, a to poznáš, když s ním budeš chvíli mluvit.“

Gustav: „Myslím, že je spousta lidí, kteří si myslí, že jsou nejchytřejší na světě, a to nejsou určitě moudří lidé, to je spíš znak hlouposti...lidi by neměli vykřikovat do světa nějaký svoje názory a říkat, že já jsem tady ten, který vás poučí... To je hloupost.“

Spojení moudrosti se skromností se projevovalo i v odpovědích respondentů na otázku, v jaké situaci byli oni sami moudří. Velmi často je otázka zaskočila a z jejich reakcí vyznělo, že člověk nemůže říkat sám o sobě, že je moudrý, protože tím by se jeho moudrost rázem vytratila.

Bedřich: „Sám sebe nemůžu hodnotit, kdy jsem byl moudřej, nebo nebyl moudřej, to není dobře. To nemůžeš sama sebe, to by ses mohla chválit furt, a to není dobře.“

Gustav: „To by asi o sobě nikdo neměl říkat, protože by to zavánělo takovým samolibým tímhle. Moudrý by se rozhodně neměl vychloubat...“

2.3.3 Vřelost

Téma vřelosti je vymezeno subtématy harmonické vztahy a opora. Název Vřelost jsem zvolila z důvodu citového podbarvení obou komponent, které spojuje ochota afektivní investice do druhých. Člověk disponující vřelostí věnuje energii do vytváření a pěstování vztahů s okolím a v případě nouze poskytne pomyslnou berli, o níž se potřebný může spolehlivě opřít. Vřelost byla společně s orientací ve světě nejčastějším tématem, které se objevilo ve výpovědích. Tato témata se promítla do představ všech respondentů. V rámci subtémat vřelosti se u 8 účastníků výzkumu objevil odkaz k harmonickým vztahům a u 7 respondentů hrála roli opora.

Harmonické vztahy

Harmonické vztahy jsou elementem, který moudrost pojí s láskyplným soužitím se svým okolím. Moudrý člověk vede spokojený život ve společenství druhých lidí. Druzí k němu mají pozitivní afekty a rádi s ním tráví čas.

Františka: „...a jinak taky to moudro...nakonec můžu říct, že tady i jak se sousedama vycházím celý léta neskutečně dobře...a já teď jsem nesmírně šťastná za to, že oni mě vlastně neustále kontrolují, přestože já to neberu jako kontrolu, já to beru jako to, že mají zájem o to, jak žiju...tak to jako beru, že jsou to hrozně dobrý lidi...“

Eva: „...ale takový ten jako opravdu moudrý...tak ten jako strašně pocitově tak jako, že tě úplně pohladí po duši...“

Moudrost není spojená jen s pěstováním dobrých vztahů v rámci lidské populace, ale má také úzkou vazbou na přírodu a usilování o život, který je s ní co nejvíce v souladu.

Hynek: „...moudře se chovat k okolí a k přírodě...nedělá žádné blbosti, neničí přírodu, nedělá takový, že by něco zanedbal...“

Opora

Moudrost reprezentuje záruku bezpečí, jistoty. Na moudrého člověka se můžeme spolehnout, jedná na rovinu a jeho slovo je závazné.

Dagmar: „...jenom řekl takhle to bude, a tak to taky bylo.“

Je možné se mu s čímkoliv svěřit s vědomím, že vždy ochotně vyslechne, druhého neodsoudí a v tíživé situaci bude oporou. Za každé situace poskytne radu nebo pomoc a to všem, kteří ji potřebují.

Alžběta: „I když jsem toho člověka třeba znala jenom po telefonu, tak vždycky jsem se snažila, když něco bylo, mu pomoci.“

2.3.4 Rozvaha

Téma rozvahy zahrnuje subtémata stabilita, orientace na budoucnost a zvažování perspektiv. Spojuje tak v sobě subtémata, jež vypovídají o schopnosti jít za prvoplánové a zjednodušující uvažování i jednání. Rozvážný člověk drží otěže svých reakcí na podněty pevně v rukou, nahlíží za zjevné a neuspokojí se s jednoznačností. Zároveň nevolí jen postupy, které se zdají být nejvýhodnějšími pro aktuální situaci, ale zvažuje i kroky optimální pro budoucí děje. Rozvaha byla součástí představy o moudrosti u 8 respondentů. Subkomponentu orientace na budoucnost do konceptu zahrnulo nejméně participantů, konkrétně 3. Zvažování perspektiv se objevilo 4x. Nejčastěji se v rámci tohoto tématu vyjevovala důležitost stability, zmínilo ji celkem 6 respondentů.

Stabilita

Moudrost je téměř antonymem pro impulzivitu, tento faktor respondenti velmi silně podtrhovali ve svých odpovědích. Moudrý člověk nejprve rozmýšlí a až následně jedná, nedělá ukvapené závěry.

Cecilie: „...hlavně musí být klidný, já si nedokážu představit člověka, který je moudrý, a je to nějaký rapl... má babička říkala: ‚Cecilie, ty si pamatuj, nejdůležitější u člověka je neříkat hned okamžitě všechno z patra... 7x nabij a jednou vystřel.‘“

Moudrost se také vyznačuje schopností zachovat klidnou hlavu i v konfliktních situacích a nevolit jako způsob řešení hádku.

Bedřich: „...s lidma okolníma se dohadovat normálně...nehádat se, aby se vztekal...nikdy ne vystartovat...“

Orientace na budoucnost

Moudré uvažování směřuje do budoucnosti, není orientováno jen na užitek tady a teď. Moudrý člověk zvažuje stopy, které za sebou zanechá a přemýšlí o dopadech svých rozhodnutí na budoucí děje. Téma orientace na budoucnost pojí moudrost i s uměním věci naplánovat a rozvrhnout tak, aby v budoucím kontextu přinesly zisk.

Cecilie: „A když mi ukázali, co si vybrali, kde chtějí žít a kde chtějí stavět, tak jsem říkala dceři, že se zbláznila, že to není moudré rozhodnutí, že teď jí je 22, ale ať si představí, co

bude za 10 za 15 let až budou staří...měla přemýšlet, co bude dál, to si myslím. Jestli to bylo moudré? Já osobně si myslím, že to moudré nebylo.“

Zvažování perspektiv

Moudrost se vylučuje se zjednodušujícím pohledem na svět, moudrý člověk neustále bloumá nad podstatou věcí, uvažuje všechny možné úhly pohledu a uvědomuje si, že žádný děj není černobílý. Jeho mysl je otevřená všemožným názorům, které se pokouší integrovat a sestavit si tak co nejkomplexnější obraz o daném tématu.

Gustav: „To znamená, že se zamýšlí nad celým světem...přemýšlí, jaký to má všechno smysl...a pak to dává do souvislosti s těmi dalšími věcmi...vidí ve všem nějaký rozpor a nějak uvážlivě a zdlouhavě, možná pro někoho, přemítá...“

2.3.5 Orientace ve světě

Téma orientace ve světě se skládá ze subtemat zkušenosti starce, intelekt a touha učit se a řešení problémů. Název jsem vybrala z toho důvodu, že všechny subelementy pomáhají jedinci vyznat se v prostředí, ve kterém žije. Umožňují mu lépe uchopit situace, porozumět jim a přizpůsobit je ke svému prospěchu. Jedná se o kapacity, které má jedinec k dispozici v různých situacích, a o to, jak je dokáže využít. Jak již bylo zmíněno výše, všichni respondenti považovali orientaci ve světě za důležitou komponentu moudrosti. Přítomnost subkomponenty zkušenosti starce uvážilo 7 participantů, a ještě častěji se ve výpovědích ukazoval faktor intelektu a touhy učit se, celkem 8x. Řešení problémů bylo popsáno 4x.

Zkušenosti starce

Podle subtematu zkušenosti starce moudrost narůstá a vzkvétá společně se zvyšujícím se věkem. Člověk se během svého života ocitne v celé řadě situací, ze kterých si odnáší mnohá ponaučení. V průběhu let také projde rozmanitou paletou kontextů, jež mu rozšiřují pohled na svět. Všechny tyto nashromážděné zkušenosti vytvářejí základnu moudrosti.

Gustav: „...ale já myslím, že pokud tam není skleróza a nějaká demence a podobně, tak čím starší, tím má bliž k té moudrosti...“

Cecilie: „Těžko si dokážu vybavit, že bych třeba mohla říct o člověku do 20 let, že je moudrý. Já nevím, možná je člověk moudrý, když má hodně zkušeností, zážitků, to si myslím, že to je to nejdůležitější. Není to vrozené, moudrý se člověk určitě nenarodí.“

Přibývajícím věku však sice moudrosti napomáhá, ale není její zárukou, platí totiž pravidlo mnoho povolanych, ale málo vyvolených.

Cecílie: „...moudrost je vlastně nějaká dominanta stáří, ne vždycky, že jo, samozřejmě ne ve všech případech...“

Někteří respondenti také uvažovali existenci určitých limitů v nárůstu moudrosti během vývojového stádia stáří. Vynořila se myšlenka možné stagnace, ba dokonce snížení úrovně moudrosti v souvislosti s dosažením pokročilého věku. Moudrost tak nemusí být ani po jejím nabytí stabilní charakteristikou člověka, neboť se může proměňovat v závislosti na různých faktorech, včetně kognitivního úbytku během stáří.

Cecílie: „...že ta moudrost se získává věkem, ale já osobně si myslím, že do určitého věku, u mě už ne, protože já už jsem přestárlá.“

Zkušenosti hrají roli i při reflexi minulých dějů, často jsme až skrze ně schopni zhodnotit moudrost vlastního rozhodnutí. Respondenti často v odpovědích na otázku, v jaké situaci byli oni sami moudří, uváděli momenty, které v době jejich udání nedokázali posoudit, zda jsou moudré nebo pošetilé. Za moudré je považovaly až po zkušenosti s jejich důsledky a přínosy.

Eva: „...ale jako když Robert přišel s tím, že budeme podnikat, takže to, že si vezmeme jako u nás obchod, tak to jsem taky říkala no, ale pak teda jsem říkala, že to bylo rozhodnutí správný...“

Ivan: „Včera, jak se řekne, koupit zahradu, nekoupit zahradu, budeme na to mít sílu? Dneska jsme rádi, že jsme to udělali, že to bylo moudrý rozhodnutí... brambory si vypěstujeme, takže to bylo moudrý rozhodnutí, koupit třeba tu zahradu.“

Intelekt a touha učit se

Intelligence jde ruku v ruce s moudrostí, ale souvislost mezi nimi je spíše jednosměrná. Moudrý člověk je inteligentní, zatímco když je někdo inteligentní, neznamená to, že je moudrý. Intelligence sama o sobě není pro moudrost dostačující.

Moudrost má také vztah k touze po seberozvoji, sebevzdělávání a k usilování o rozšíření svého poznání.

Ivan: „...mít sám zájem o to, mít co nejširší přehled, dostatek znalostí...moudrost by se měla odvíjet od toho, co jsem naštuoval, co jsem kde vyčetl...“

V tomto kontextu se nabízí otázka souvislosti mezi moudrostí a stupněm vzdělání. Když respondenti v rozhovorech narazili na tuto souvislost, objevilo se u nich znatelné zmatení. Potom, co se nad souvislostí zamysleli, vyplynulo z jejich odpovědí, že moudrost i inteligence mohou být výrazně podpořeny vyšším stupněm vzdělání. Vyšší stupeň vzdělání však není podmínkou ani zárukou.

Ivan: „Já myslím, že tam nějakým základem musí být vzdělání, nevím, jestli stačí základní, někomu stačí základní, někdo potřebuje střední...Podle úrovně vzdělání je schopen v různých stupních reagovat, když má základní vzdělání, neznamená to, že je hloupý, nebo že není schopen moudře rozhodnout, ale přece jenom myslím, že ten stupeň vzdělání v tom hraje roli.“

Dagmar: „Neměl žádnou školu, měl asi šest tříd, a my chodili s bráchou za ním a on nám počítal příklady, vážně, z matematiky...přirozená inteligence, on na všechno šel selským rozumem, vždycky mi říkal: „Prosím tě Dagmar, nad čím sedíš, vem selský rozum a podívej se na to takhle...“

Jolana: „...někdo nemusí být zase až tak vzdělaný, a přitom je inteligentní a moudrý, a někdo, kdo má vysokou školu, je úplný debil, asi tak...“

Řešení problémů

Moudrost pomáhá překonávat všechny nástrahy života. Moudrý člověk se umí „pohybovat ve světě“, dokáže účinně využívat podněty okolí k vyřešení nebo přechkání zátěžové situace. Rychle se zorientuje v nově vzniklé situaci a přizpůsobí se aktuálním podmínkám. Efektivně reaguje na překážky, které se mu postaví do cesty, a volí funkční postupy k jejich odstranění.

Bedřich: „...uměli si se vším poradit a všechno řešili nějak tak podle toho, jak běžel život...Matka...ve všem si vždycky, i když to nebylo jednoduchý v tom životě... prostě sehnala si peníze, i když jich moc neměli, abychom měli do školy, abychom mohli dojet do školy a přijet domů a obědy nám zaplatit, i když v té době to bylo něco hrozného no, ale prostě taky v tom dokázala chodit...“

2.3.6 Morální hranice

Morální hranice naplňují subkategorie vymezení dobra a zla a ublížení jako tabu. Obě subtemata spojuje existence určité linie vázané na morálku jedince. Člověk, který ctí morální hranice má vypracovaný vlastní obraz o tom, co je dobré, a co je zlé, a zároveň se vymezuje proti všemu, co by mohlo narušit blaho jakékoliv ze zúčastněných stran. Morální hranice za

součástí moudrosti považovalo 7 účastníků výzkumu. Obě subkomponenty tohoto tématu se objevily u poloviny respondentů z celkového počtu.

Vymezení dobra a zla

Člověk disponující moudrostí neustále pracuje s polaritou dobra a zla. Vytváří si představu o tom, kde je mezník mezi těmito dimenzemi, a ten se pro něj stává závazným. O svém budoucím počínání rozhoduje na základě zvážení, kam by ho jeho krok situoval, zda na pole dobra nebo zla. Směřuje za každé situace k udržení svého chování v mezích toho, co považuje za správné.

Ivan: „Musí se mu to v hlavě nějak vysondovat, jestli je správný tohle, nebo jestli je správný ještě něco jinýho...musí vědět, že to, co vymyslí, udělá, je v těch mezích nejsprávnější, vychází z toho, že ví, co je špatný, co je zlý.“

Ublížení jako tabu

Z pohledu moudrosti je naprosto vyloučeno druhému vědomě ublížit, přivést ho do nějaké nepříjemnosti nebo ho oklamat. Zavrhuje se také jakékoliv zneužití moci, postavení nebo jiné výhody, kterou daný člověk disponuje.

Gustav: „Kdybych znal nějakého člověka, který je moudrý, a přitom někoho okradl, tak to by měla být spojená nádoba vědět takovouto základní potřebu člověka, že by měl jednat tak, aby někomu neuškodil...“

3 Diskuze

Výsledky výzkumu ve vztahu k výzkumné otázce ukazují, že respondenti pojmají moudrost jako spojení šesti komponent, mezi které patří leadership (vedení, vzor), potlačení ego perspektivy (kompromisy, skromnost), vřelost (harmonické vztahy, opora), rozvaha (stabilita, orientace na budoucnost, zvažování perspektiv), orientace ve světě (zkušenosti starce, intelekt a touha učit se, řešení problémů) a morální hranice (vymezení dobra a zla, ublížení jako tabu). Z pohledu respondentů je tak moudrost spojená s obdivem a přirozenou autoritou, díky které jejího nositele druzí dobrovolně následují na cestě životem. Představy o moudrosti dále odkazují ke schopnosti posunout perspektivu „já“ z centra zájmu a zároveň k ochotě afektivně investovat do druhých. Výsledky současně ukázaly na spojení konceptu s ovládnutím reakcí, uvažováním různých pohledů a překračováním zájmu tady a teď. Neopomenutelnou součástí laických pojetí respondentů byla také silná přítomnost morálních mantinelů a schopnost porozumět a přizpůsobit si prostředí, ve kterém osoba žije.

Při pohledu na tato témata, která vyvstala z představ osob starších 65 let v ČR, můžeme zaznamenat podobnosti s komponenty, které se objevily v jiných výzkumech zaměřených na implicitní, ale i explicitní teorie moudrosti. Nezdá se tak, že by se ve výsledcích objevila složka moudrosti, která by byla specifická pouze pro české prostředí. Představy respondentů spíše celkově odpovídaly západnímu pojetí moudrosti. Při porovnávání jednotlivých subelementů si můžeme všimnout například následujících podobností. Vedení odpovídá komponentě se stejným názvem v práci Montgomery, Barber a McKee (2002), vzor se podobá ztělesnění podle Yang (2008). Kompromisy se blíží sebereflexi a přijetí druhých (Glück & Bluck, 2011) a skromnost epistemické pokoře (Grossmann et al., 2020). Harmonické vztahy lze přirovnat k pozitivním afektům (Yang, 2008) a oporu k zájmu o druhé (Bluck & Glück, 2005). Stabilita připomíná úsudek (Sternberg, 1985), orientace na budoucnost je blízká prozíravosti (Sternberg, 1985) a zvažování perspektiv hodnotovému relativismu (Baltes & Smith, 2008; Baltes & Staudinger, 2000; Bangen et al., 2013). Zkušenosti starce odpovídají bohatému životnímu poznání podle Jeste a Vahia (2008), intelekt a touhu učit se lze připodobnit k učení se z různých myšlenek a prostředí (Sternberg, 1985). Řešení problémů se blíží zdravému úsudku a rozhodování podle Karami a kol. (2020). Vymezení dobra a zla má souvislost s morálním zakotvením (Grossmann et al., 2020) a ublížení jako tabu lze připodobnit k přispívání ke společnému dobru (Jeste & Vahia, 2008).

Weststrate a kol. (2019) při porovnávání implicitních teorií moudrosti podle různých autorů tvrdili, že téměř ve všech lze nalézt 3 rozsáhlé komponenty, a to kognitivní, reflektivní a afektivní. Data z mého výzkumu jsou s tímto v souladu, je možné v nich zpozorovat prototypické příklady zmíněných elementů. Vřelost odráží sociální a citovou složku afektivní komponenty. Orientace ve světě odpovídá zkušenostem, vědomostem a analytickým schopnostem zahrnutým v kognitivní komponentě. A téma rozvahy naplňuje reflektivní komponentu ve smyslu komplexního pohledu na svět a vnímání různých perspektiv. Ve studii Weststrate a kol. (2019) se kognitivní komponenta ukázala jako nejčastěji zmiňovaná. Důležitost této složky potvrzuje i můj výzkum, neboť orientace ve světě byla zmíněna všemi respondenty. V mé práci se zároveň představy všech respondentů shodovaly ve vřelosti, jakožto ve složce afektivní. Složku kognitivní a afektivní tudíž do své koncepce zahrnuli všichni muži i všechny ženy. Tato skutečnost podporuje tvrzení, že genderové rozdíly v implicitních teoriích nejspíše nebudou výrazné. Vyvážené zastoupení kognitivní a afektivní složky tak nenaznačuje, že by ženy nebo muži upřednostňovali jednu z nich, jak se někteří výzkumníci domnívali (Glück et al., 2009; Glück & Bluck, 2011).

Přítomnost reflektivní, afektivní a kognitivní složky také vypovídá o pojetí moudrosti jako multidimenzionálního konceptu, na kterém se shoduje i většina autorů na poli implicitních i explicitních výzkumů. Zdá se, že čeští respondenti jako zástupci západní kultury stejně jako respondenti z Německa (Oser et al., 1999; Glück & Bluck, 2011), USA (Sternberg, 1985) nebo Kanady (Holliday & Chandler, 1986) vyzdvihují ve svém pojetí moudrosti zdaleka více faktorů nežli jen charakteristiky kognitivní. Výsledky tak nejsou příliš v souladu s představou Takahashi a Bordia (2000), že v západních kulturách značně dominuje složka analytická oproti složce emocionální. Zdá se tedy, že nejen ve východních, ale i v západních kulturách může být výrazné zastoupení integrativního pojetí moudrosti. To, že nejspíše mohou oba kulturní směry vnímat koncept jako vícesložkový však neznamená, že mezi pojetími nemohou být rozdíly, ve hře může být například otázka odlišnosti v určitých komponentách. Kupříkladu při srovnávání východních implicitních představ se jako jeden z hlavních elementů moudrosti objevila spiritualita (Yang & Intezari, 2019). Tento faktor však v mé studii nebyl zmíněn ani jedenkrát. Obecně v západních kulturách spiritualita nebývá často dominantním elementem implicitních teorií, ale bývá v určité míře zmiňována (Bangen et al., 2013). Pro absenci této komponenty mě napadají dvě možná vysvětlení. A to zaprvé, že vliv může mít výrazná sekularizace v České republice, anebo zadruhé, že lidé v českém prostředí

nepovažují spiritualitu a moudrost za dva blízké koncepty. Prozkoumání vztahu mezi moudrostí a spiritualitou z pohledu české populace je tak námětem pro další výzkumy.

Dalšími koncepty kromě spirituality, které lze zkoumat ve vztahu k moudrosti jsou inteligence a kreativita. Karami a kol. (2020) hovoří o inteligenci a kreativitě jako o komplementárních prvcích moudrosti. Představy o moudrosti u účastníků mého výzkumu však zahrnovaly pouze aspekt inteligence. Tato skutečnost podporuje zjištění Sternberga (1985, 2005), který ve studiích o laických představách popisoval výraznější propojení konceptu moudrosti s inteligencí v porovnání s kreativitou. Zatímco Sternbergova (1985, 2005) zjištění vypovídají o alespoň částečné propojenosti moudrosti s kreativitou, některé aspekty objevené mým výzkumem naznačují až protikladnost těchto konceptů. Kreativita bývá spojována s určitou svobodou ducha, oproti tomu účastníci mého výzkumu vypovídali o velmi praktickém zaměření se na budoucnost, které je silně spojeno s rozvahou. Další typickou charakteristikou kreativního člověka je spontaneita, kterou by bylo možné postavit do opozice k subtématu stability, jež klade důraz na potlačení prvotních bezprostředních reakcí za cílem vyhnout se impulzivně a především hádkám. Jeden z možných důvodů výskytu této protikladnosti bychom mohli hledat v charakteristikách výzkumného vzorku. Určité tendence v uvažování a jednání starých lidí mohou sehrát roli při pohledu na moudrost. Například rigidita objevující se ve stáří není příliš v souladu s kreativním nekonvenčním uvažováním, a především subtéma stability může odrážet určitá specifika pokročilého věku, kterými jsou lepší schopnost emoční regulace (Carstensen et al., 2003), ale také tendence seniorů vyhýbat se nepříjemným situacím ve snaze udržet si emoční pohodu (Vágnerová, 2007).

Další možné důkazy o vlivu životního stádia na pojetí moudrosti lze najít při srovnání výsledků mého výzkumu se studií Montgomery, Barber a McKee (2002). Tato studie se zaměřila na implicitní teorie starých lidí a referuje o komponentách moudrosti, jež jsou velmi podobné tématům a subtématům představeným v mé práci. Shodně se objevil důraz na zkušenosti, vědomosti, morální aspekty a afektivní stránku, v obou pracích se zároveň ukázaly dva zajímavé elementy, a to vedení a čas. Tyto dva aspekty jsou specifické tím, že se příliš často v implicitních teoriích neobjevují, mohou být tedy příznačné pro koncept moudrosti u starých lidí. Vedení je v obou pracích popsáno pod stejným názvem a vztahuje se k provázení člověka na jeho cestě životem. Komponenta času se v rámci mého výzkumu projevila v subtématu zkušenosti starce a váže se k rozhodující roli uplynutí určitého časového horizontu při posuzování moudrosti. Obě tyto komponenty tak mohou být spojené se stářím

z toho důvodu, že vyžadují proběhnutí jistého děje a jeho zpětné zhodnocení, k němuž je třeba dostatečný časový odstup, který mladší osoby nemají ještě do takové míry k dispozici. V mém výzkumu se zároveň jako významné elementy ukázaly potlačení ego perspektivy, které velmi nápadně odkazuje k důležitosti generativity ve stáří, a harmonické vztahy v rámci společenství, jež lze spojit s významem sociální opory v pokročilém věku (Thorová, 2015). V tomto bodě se tak nabízí příležitost navazujícího výzkumu na mou práci, jenž by porovnal výsledky se skupinou respondentů mladších, a tudíž prozkoumal možnost rozdílů v pojetí moudrosti během odlišných fází života.

Co se týče častého spojování moudrosti s vysokým věkem, i v mém výzkumu tíhli účastníci k vyzdvihování této souvislosti. Předpokládali, že společně s nabýváním zkušeností v průběhu života moudrost stoupá. Respondenti však nesdíleli představu o nemožnosti úbytku moudrosti, která se objevila ve studii Barber a kol. (2020). Přikláněli se tak spíše k pojetí některých explicitních teorií (Staudinger, 1999), které předpokládají možnost snižování úrovně moudrosti ve vztahu ke kognitivnímu úbytku během velmi vysokého věku. Představa o nabývání moudrosti díky prožití širokého spektra událostí také není příliš v souladu s myšlenkou naučení se moudrosti v rámci systematického vzdělávání, s níž pracují například Sternberg (2001, 2007, 2009) a Bassett (2011). Respondenti moudrost považovali za ctnost zasazenou do kontextu reálných životních situací, od kterých se může teoretická výuka často dosti vzdalovat.

Moje práce má zajisté svoje slabiny, mezi které můžeme zařadit například možné subjektivní zkreslení při analýze rozhovorů. Informace z rozhovorů jsem do témat spojovala sama, adekvátnost témat ve vztahu k výpovědím respondentům tudíž nebyla konfrontována s další osobou. Dalším limitem je zároveň omezený počet respondentů a sběr dat pomocí sněhové koule, který pravděpodobně svedl dohromady respondenty z podobné sociální bubliny. Ve výzkumu byla také využita pouze metoda rozhovoru, což spíše nepovažuji za limit, ale pro další práce na toto téma by mohlo být obohacující zařadit navíc například deníky, kde by respondenti mohli zaznamenávat své postřehy o moudrosti z každodenního života.

Závěr

Bakalářská práce se věnuje problematice laických představ o moudrosti. Konkrétně si klade za cíl prozkoumat tento koncept očima osob starších 65 let, které žijí v České republice. Data pro výzkum byla získávána prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů s deseti osobami a výsledky ukázaly, že respondenti vnímají moudrost jako multidimenzionální jev, který v sobě spojuje šest elementů. Prvním z nich je leadership, jenž zahrnuje složky vedení a vzor a vypovídá o moudrém člověku jako o bytosti inspirativní s určitou dávkou autority, která provází druhé životem. Potlačení ego perspektivy se jakožto druhý element skládá z kompromisů a skromnosti a odkazuje ke schopnosti posunout svou osobu a své zájmy z centra pozornosti. Třetí komponenta, vřelost, se svými subtématy harmonických vztahů a opory vztahuje k citové stránce konceptu. Čtvrtou složku s názvem rozvaha vymezují subkategorie stabilita, orientace na budoucnost a zvažování perspektiv, které spojuje schopnost překročit zjevné, prvoplánové. Předposlední element orientace ve světě zahrnuje zkušenosti starce, intelekt a touhu učit se a řešení problémů, které vypovídají o schopnosti orientovat se v prostředí, v němž člověk žije. Poslední komponenta morálních hranic klade důraz na morální aspekty a řadí se do ní ublížení jako tabu a vymezení dobra a zla.

Výsledky výzkumu byly zasazeny do kontextu dostupné literatury pojící se k tématu moudrosti. Zjištěná témata se jeví být v souladu se západními představami o moudrosti a zároveň naznačují souvislost mezi pojetím konceptu a životním stádiem, ve kterém se člověk nachází. Tato práce je prvním pokusem o zkoumání implicitních teorií moudrosti v České republice, pomáhá tak rozšíření tématu do českého prostředí a v rámci diskuze otevírá další otázky, které by mohly být podnětem pro následná bádání na tomto poli.

Seznam použitých informačních zdrojů

Adler, M. J. (1952). *The great ideas: A syntopicon of great books of the western world* (1st ed.). Encyclopedia Britannica.

Ardelt, M. (2003). Empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging*, 25(3), 275–324. <https://doi.org/10.1177/0164027503025003004>

Ardelt, M. (2004). Wisdom as Expert Knowledge System: A Critical Review of a Contemporary Operationalization of an Ancient Concept. *Human Development*, 47(5), 257–285. <https://doi.org/10.1159/000079154>

Ardelt, M. (2008). Being wise at any age. In S. J. Lopez (Ed.), *Positive psychology: Exploring the best in people, Vol. 1. Discovering human strengths* (pp. 81–108). Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.

Ardelt, M., Gerlach, K. R., & Vaillant, G. E. (2018). Early and midlife predictors of wisdom and subjective well-being in old age. *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 73(8), 1514–1525. <https://doi.org/10.1093/geronb/gby017>

Assmann, A. (1994). Wholesome knowledge: Concepts of wisdom in a historical and cross-cultural perspective. In D. L. Featherman, R. M. Lerner, & M. Perlmutter (Eds.), *Life-span development and behavior*, Vol. 12, pp. 187–224). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Baltes, P. B., & Smith, J. (2008). The Fascination of Wisdom: Its Nature, Ontogeny, and Function. *Perspectives on Psychological Science*, 3(1), 56-64. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00062.x>

Baltes, P. B., & Staudinger, U. M. (2000). Wisdom: A metaheuristic (pragmatic) to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55(1), 122-136. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.122>

Bassett, C. L. (2011). Understanding and teaching practical wisdom. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 2011(131), 35-44. <https://doi.org/10.1002/ace.419>

Bangen, K. J., Meeks, T. W., & Jeste, D. V. (2013). Defining and Assessing Wisdom: A Review of the Literature. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 21(12), 1254-1266. <https://doi.org/10.1016/j.jagp.2012.11.020>

- Barber, S. J., Kireeva, D., Seliger, J., Jayawickreme, E., & Stanley, J. T. (2020). Wisdom Once Gained Is Not Easily Lost: Implicit Theories About Wisdom and Age-Related Cognitive Declines. *Innovation in Aging*, 4(2). <https://doi.org/10.1093/geroni/igaa010>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Birren, J. E., & Schaie, K. W. (2006). *Handbook of the Psychology of Aging* (6th ed.). Academic Press.
- Birren, J. E., & Svensson, C. M. (2005). Wisdom in History. In R. J. Sternberg & J. Jordan (Eds.), *A handbook of wisdom: Psychological perspectives* (pp. 3–28). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610486.002>
- Bluck, S., & Glück, J. (2004). Making Things Better and Learning a Lesson: Experiencing Wisdom Across the Lifespan. *Journal of Personality*, 72(3), 543-572. <https://doi.org/10.1111/j.0022-3506.2004.00272.x>
- Bluck, S., & Glück, J. (2005). From the Inside Out: People's Implicit Theories of Wisdom. In R. J. Sternberg & J. Jordan (Eds.), *A handbook of wisdom: Psychological perspectives* (pp. 84–109). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610486.005>
- Brezina, I., & van Oudenhoven, J. P. (2012). Do national cultures or religions shape conceptions of wisdom? *Studia Psychologica*, 54(4), 299–311.
- Carstensen, L. L., Fung, H. H., & Charles, S. T. (2003). Socioemotional selectivity theory and the regulation of emotion in the second half of life. *Motivation and Emotion*, 27(2), 103–123. <https://doi.org/10.1023/A:1024569803230>
- Carstensen, L. L., Pasupathi, M., Mayr, U., & Nesselroade, J. R. (2000). Emotional experience in everyday life across the adult life span. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(4), 644–655. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.79.4.644>
- Clayton, V. P., & Birren, J. E. (1980). The development of wisdom across the life span: A reexamination of an ancient topic. In P. B. Baltes & O. G. Brim (Eds.), *Life-span development and behavior* (pp. 103–135). Academic Press.

Cox, K. S., Wilt, J., Olson, B., & McAdams, D. P. (2010). Generativity, the Big Five, and psychosocial adaptation in midlife adults. *Journal of Personality, 78*(4), 1185–1208.

<https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00647.x>

Erikson, E. H., & Erikson, J. M. (1999). *Životní cyklus rozšířený a dokončený: doplněné vydání o devátém stupni vývoje od Joan M. Eriksonové*. Nakladatelství Lidové noviny.

Ferrari, M., Kahn, A., Benayon, M., & Nero, J. (2011). Phronesis, Sophia, and Hochma: Developing Wisdom in Islam and Judaism. *Research in Human Development, 8*(2), 128-148. <https://doi.org/10.1080/15427609.2011.568869>

Fingerman, K. L. (2000). "We had a nice little chat": Age and generational differences in mothers' and daughters' descriptions of enjoyable visits. *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 55*(2), P95–P106.

<https://doi.org/10.1093/geronb/55.2.P95>

George, L. K., Blazer, D. F., Winfield Laird, I., Leaf, P. J., & Fischback, R. (1988). Psychiatric Disorders and Mental Health Service Use in Later Life: Evidence from the Epidemiologic Catchment Area Program. In J. Brody & G. L. Maddox (Eds.), *Epidemiology and Aging* (pp. 189-219). Springer.

Glück, J. (2019). The Development of Wisdom during Adulthood. In R. J. Sternberg & J. Glück (Eds.), *The Cambridge Handbook of Wisdom* (pp. 323-346). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.016>

Glück, J., & Bluck, S. (2011). Laypeople's conceptions of wisdom and its development: Cognitive and integrative views. *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 66B*(3), 321–324. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbr011>

Glück, J., Bischof, B., & Siebenhüner, L. (2012). “Knows what is good and bad”, “Can teach you things”, “Does lots of crosswords”: Children's knowledge about wisdom. *European Journal of Developmental Psychology, 9*(5), 582-598.

<https://doi.org/10.1080/17405629.2011.631376>

Glück, J., Bluck, S., Baron, J., & McAdams, D. P. (2005). The wisdom of experience: Autobiographical narratives across adulthood. *International Journal of Behavioral Development, 29*(3), 197–208. <https://doi.org/10.1080/01650250444000504>

- Glück, J., Strasser, I., & Bluck, S. (2009). Gender Differences in Implicit Theories of Wisdom. *Research in Human Development, 6*(1), 27-44.
<https://doi.org/10.1080/15427600902779370>
- Glück, J., Gussnig, B., & Schrottenbacher, S. M. (2020). Wisdom and value orientations: Just a projection of our own beliefs?. *Journal of Personality, 88*(4), 833-855.
<https://doi.org/10.1111/jopy.12530>
- Grossmann, I., & Kung, F. Y. H. (2019). Wisdom and culture. In D. Cohen & S. Kitayama (Eds.), *Handbook of cultural psychology* (pp. 343–364). The Guilford Press.
- Grossmann, I., Na, J., Varnuma, M. E. W., Park, D. C., Kitayama, S., & Nisbett, R. E. (2010). Reasoning about social conflicts improves into old age. *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 107*(16), 7246–7250. <https://doi.org/10.1073/pnas.1001715107>
- Grossmann, I., Weststrate, N. M., Ardelt, M., Brienza, J. P., Dong, M., Ferrari, M., Fournier, M. A., Hu, C. S., Nusbaum, H. C., & Vervaeke, J. (2020). The Science of Wisdom in a Polarized World: Knowns and Unknowns. *Psychological Inquiry, 31*(2), 103-133.
<https://doi.org/10.1080/1047840X.2020.1750917>
- Holliday, S. G., & Chandler, M. J. (1986). Wisdom: Explorations in adult competence. *Contributions to Human Development, 17*, 100.
- Hong, S.-I., Hasche, L., & Bowland, S. (2009). Structural relationships between social activities and longitudinal trajectories of depression among older adults. *The Gerontologist, 49*(1), 1–11. <https://doi.org/10.1093/geront/gnp006>
- Hu, C. S., Ferrari, M., Liu, R.-D., Gao, Q., & Weare, E. (2018). Mainland Chinese implicit theory of wisdom: Generational and cultural differences. *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences, 73*(8), 1416–1424.
<https://doi.org/10.1093/geronb/gbw157>
- Chen, L.-M., Wu, P.-J., Cheng, Y.-Y., & Hsueh, H.-I. (2011). A qualitative inquiry of wisdom development: Educators' perspectives. *The International Journal of Aging & Human Development, 72*(3), 171–187. <https://doi.org/10.2190/AG.72.3.a>

- Jeste, D. V., & Vahia, I. V. (2008). Comparison of the conceptualization of wisdom in ancient Indian literature with modern views: Focus on the Bhagavad Gita. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, *71*(3), 197–209.
<https://doi.org/10.1521/psyc.2008.71.3.197>
- Jeste, D. V., Ardelt, M., Blazer, D., Kraemer, H. C., Vaillant, G., & Meeks, T. W. (2010). Expert consensus on characteristics of wisdom: A Delphi method study. *The Gerontologist*, *50*(5), 668–680. <https://doi.org/10.1093/geront/gnq022>
- Jeste, D. V., Thomas, M. L., Liu, J., Daly, R. E., Tu, X. M., Treichler, E. B. H., Palmer, B. W., & Lee, E. E. (2021). Is spirituality a component of wisdom? Study of 1,786 adults using expanded San Diego Wisdom Scale (Jeste-Thomas Wisdom Index). *Journal of Psychiatric Research*, *132*, 174–181. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2020.09.033>
- Jason, L. A., Reichler, A., King, C., Madsen, D., Camacho, J., & Marchese, W. (2001). The measurement of wisdom: A preliminary effort. *Journal of Community Psychology*, *29*(5), 585–598. <https://doi.org/10.1002/jcop.1037>
- Karami, S., Ghahremani, M., Parra-Martinez, F. A., & Gentry, M. (2020). A Polyhedron Model of Wisdom: A Systematic Review of the Wisdom Studies in Psychology, Management and Leadership, and Education. *Roepers Review*, *42*(4), 241–257.
<https://doi.org/10.1080/02783193.2020.1815263>
- Kunzmann, U., & Baltes, P. B. (2003). Wisdom-Related Knowledge: Affective, Motivational, and Interpersonal Correlates. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *29*(9), 1104–1119. <https://doi.org/10.1177/0146167203254506>
- Knight, A. J., & Parr, W. V. (1999). Age as a factor in judgments of wisdom and creativity. *New Zealand Journal of Psychology*, *28*(1), 37.
- König, S., & Glück, J. (2013). Individual Differences in Wisdom Conceptions: Relationships to Gratitude and Wisdom. *The International Journal of Aging and Human Development*, *77*(2), 127–147. <https://doi.org/10.2190/AG.77.2.c>
- Levitt, H. M. (1999). The development of wisdom: An analysis of Tibetan Buddhist experience. *Journal of Humanistic Psychology*, *39*(2), 86–105.
<https://doi.org/10.1177/0022167899392006>

- Lynch, S. F., & Kaufman, J. C. (2019). Creativity, Intelligence, and Wisdom. In R. J. Sternberg & J. Glück (Eds.), *The Cambridge Handbook of Wisdom* (pp. 455-464). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.021>
- Miovský, M. (2006). Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu. Grada.
- Mitchell, L. K., Knight, B. G., & Pachana, N. A. (2017). Wisdom across the ages and its modern day relevance. *International Psychogeriatrics*, 29(8), 1231-1234. <https://doi.org/10.1017/S1041610217000783>
- Montgomery, A., Barber, C., & McKee, P. (2002). A phenomenological study of wisdom in later life. *The International Journal of Aging & Human Development*, 54(2), 139–157. <https://doi.org/10.2190/28E3-ANPT-UEED-92WF>
- Jung, C. G., Franz, M. -L. von, Henderson, J. L., Jacobi, J. S., & Jaffé, A. (1964). *Man and his Symbols*. Dell Publishing Company.
- Mroczek, D. K., & Kolarz, C. M. (1998). The effect of age on positive and negative affect: A developmental perspective on happiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(5), 1333–1349. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.75.5.1333>
- Oser, F. K., Schenker, D., & Spsychiger, M. (1999). Wisdom: an action-oriented approach. In K. H. Reich, F. K. Oser, & W. G. Scarlett (Eds.), *Psychological studies on spiritual and religious development* (pp. 85-109). Lengerich, Germany: Pabst Science Publishers.
- Pasupathi, M., Staudinger, U. M., & Baltes, P. B. (2001). Seeds of wisdom: Adolescents' knowledge and judgment about difficult life problems. *Developmental Psychology*, 37(3), 351-361. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.37.3.351>
- Pinquart, M., & Sörensen, S. (2000). Influences of socioeconomic status, social network, and competence on subjective well-being in later life: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 15(2), 187–224. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.15.2.187>
- Smolová, H. (2018). *Leadership*. Vysoká škola ekonomie a managementu.
- Staudinger, U. M. (1999). Older and wiser? Integrating results on the relationship between age and wisdom-related performance. *International Journal of Behavioral Development*, 23(3), 641–664. <https://doi.org/10.1080/016502599383739>

- Staudinger, U. M. (2008). A Psychology of Wisdom: History and Recent Developments. *Research in Human Development*, 5(2), 107-120.
<https://doi.org/10.1080/15427600802034835>
- Staudinger, U. M., & Glück, J. (2011). Psychological Wisdom Research: Commonalities and Differences in a Growing Field. *Annual Review of Psychology*, 62(1), 215-241.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.121208.131659>
- Sternberg, R. J. (1985). Implicit theories of intelligence, creativity, and wisdom. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(3), 607–627. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.49.3.607>
- Sternberg, R. J. (2005). WICS: A Model of Positive Educational Leadership Comprising Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized. *Educational Psychology Review*, 17(3), 191–262. <https://doi.org/10.1007/s10648-005-5617-2>
- Sternberg, R. J. (2001). Why schools should teach for wisdom: The balance theory of wisdom in educational settings. *Educational Psychologist*, 36(4), 227–245. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3604_2
- Sternberg, R. J., Reznitskaya, A., & Jarvin, L. (2007). Teaching for wisdom: what matters is not just what students know, but how they use it. *London Review of Education*, 5(2), 143-158. <https://doi.org/10.1080/14748460701440830>
- Sternberg, R. J., Jarvin, L., & Grigorenko, E. L. (2009). *Teaching for wisdom, intelligence, creativity, and success*. Corwin Press. <https://doi.org/10.4135/9781483350608>
- Šolcová, I. (2011). Psychosociální aspekty stárnutí. *Československá Psychologie: Časopis Pro Psychologickou Teorii a Praxi*, 55(2), 152–166.
- Takahashi, M. (2019). Relationship between wisdom and spirituality: An expanded theoretical model with mysticism and gerotranscendence. In R. J. Sternberg & J. Glück (Eds.), *The Cambridge handbook of wisdom* (pp. 626–646). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.029>
- Takahashi, M., & Bordia, P. (2000). The Concept of Wisdom: A Cross-cultural Comparison. *International Journal of Psychology*, 35(1), 1-9.
<https://doi.org/10.1080/002075900399475>

Thorová, K. (2015). *Vývojová psychologie: proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Portál.

Vágnerová, M. (2007). *Vývojová psychologie II.: dospělost a stáří*. Karolinum.

Webster, J. D. (2003). An exploratory analysis of a self-assessed wisdom scale. *Journal of Adult Development*, 10(1), 13–22. <https://doi.org/10.1023/A:1020782619051>

Webster, J. D. (2010). Wisdom and positive psychosocial values in young adulthood. *Journal of Adult Development*, 17(2), 70–80. <https://doi.org/10.1007/s10804-009-9081-z>

Webster, J. D. (2014). *Time to be wise: temporal perspective and wisdom*. Universiteit Twente. <https://doi.org/10.3990/1.9789036536912>

Weststrate, N. M., Bluck, S., & Glück, J. (2019). Wisdom of the Crowd. In R. J. Sternberg & J. Glück (Eds.), *The Cambridge Handbook of Wisdom* (pp. 97-121). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.006>

Wink, P., & Dillon, M. (2013). Religion, Spirituality, and Personal Wisdom: A Tale of Two Types. In M. Ferrari & N. M. Weststrate (Eds.), *The Scientific Study of Personal Wisdom* (pp. 165-189). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7987-7_8

Yang, S. & Intezari, A. (2019). Non-Western Lay Conceptions of Wisdom. In R. J. Sternberg & J. Glück (Eds.), *The Cambridge Handbook of Wisdom* (pp. 429-452). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108568272.020>

Yang, S. (2001). Conceptions of wisdom among Taiwanese Chinese. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(6), 662–680. <https://doi.org/10.1177/0022022101032006002>

Yang, S. (2008). A process view of wisdom. *Journal of Adult Development*, 15(2), 62–75. <https://doi.org/10.1007/s10804-008-9037-8>

Seznam příloh

Příloha 1 – Přepisy rozhovorů